

Moslima's in Beeld

*Over framing en identiteitsconstructies van moslimvrouwen in de
Nederlandse pers*

Master Media en Maatschappij

Auteur: Bart Koenen

Nummer: 125538

Datum: 20 mei 2008

Begeleiding: dr. Bernadette Kester

Tweede lezer: Prof. Dr. Dick Douwes

Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen

Inhoudsopgave

1. Inleiding

1.1. Inleiding	4
1.2. Doel onderzoek	8

2. Maatschappelijke ontwikkelingen

2.1. Inleiding	10
2.2. Historische en maatschappelijke context	10
2.3. Islamitisch feminisme	18

3. Theorie en begrippenkader

3.1. Inleiding	24
3.2. Beeldvorming en media onderzoek	24
3.3. Communicatie als cultuur	29
3.4. Identiteit	36
3.5. Gender	42
3.6. Socialisatie	44
3.7. Discours	47
3.8. <i>Framing</i> en mediaprocessen	50

4. Probleemstelling en methode

4.1. Inleiding en vraagstelling	55
4.2. Bronnen van onderzoek	57
4.3. Selectie onderzoeksperiodes	59
4.4. <i>Topics</i> en nieuwsbronnen	62

4.5. Onderzoeksdomeinen	65
4.6. Gebruikte <i>Frames</i>	73
4.7. <i>Critical Discourse Analysis</i>	75
5. Deel 1: kwantitatieve analyse	
5.1. Inleiding	77
5.2. Onderzoeksjaar 1992	78
5.3. Onderzoeksjaar 1997	85
5.4. Onderzoeksjaar 2002	92
5.5. Onderzoeksjaar 2007	99
5.6. Samenvatting en conclusie	107
6. Deel 2: Kwalitatieve analyse	
6.1. Inleiding	115
6.2. Religie	115
7. Conclusie	
7.1. Conclusie	121
7.2. Aanbevelingen en discussie	126
8. Literatuur	127

Inleiding

§ 1.1 Inleiding

Op Internationale Vrouwendag 2001 merkt Ciska Dresselhuys, hoofdredactrice van het feministische maandblad *Opzij*, in een *Volkskrant*-interview op: ‘redactrices met een hoofddoek komen er bij *Opzij* niet in’ (*de Volkskrant*, 8 maart 2001). Het Amsterdamse PvdA-raadslid Fatima Elatik reageert diezelfde dag nog in *NRC Handelsblad* met de woorden: ‘Ciska Dresselhuys (...) is geen haar beter dat de witte mannen wier positie zij altijd heeft willen evenaren’ en nodigt de hoofdredactrice uit om de Amsterdamse hogescholen en universiteiten te bezoeken. ‘Dan zie je wat de hoofddoekjes er daar van terecht brengen’ (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2001). In de discussie die zich in de weken, maanden, zelfs jaren na deze uitspraak ontspint, moet vooral Dresselhuys het ontgelden. Haar feminisme zou anachronistisch zijn, een relikwie uit de jaren zestig. Bovendien zouden haar onorthodoxe standpunten niet bijdragen aan de emancipatie van de Nederlandse moslimvrouw. Dresselhuys blijft de hoofddoek echter als een symbool van vrouwenonderdrukking zien. In een interview in *Trouw* herhaalt ze haar standpunt van enkele jaren terug, nu met de toevoeging: ‘een omgebouwde man neem ik wellicht wel aan’ (*Trouw*, 31 augustus 2007).

Volgens het werkelijkheidsbeeld dat Elatik in de bovenstaande discussie schetst, is de sociaal-maatschappelijke en educatieve achterstand van Nederlandse moslimvrouwen op andere Nederlandse vrouwen veel minder groot dan het werkelijkheidsbeeld van Dresselhuys veronderstelt. Het is een werkelijkheid, waarin steeds meer zelfbewuste moslima’s hun religieuze identiteit prima weten te combineren met het leven in het westerse Nederland en waarin de hoofddoek *juist* het symbool is van bevrijding, de eigen identiteit en emancipatie. Volgens Dresselhuys kan van emancipatie echter geen sprake zijn zolang de vrouw een hoofddoek draagt: het ultieme symbool van religieuze, culturele en patriarchale onderdrukking. In haar werkelijkheidsbeeld is de sociaal-maatschappelijke achterstand van Nederlandse moslima’s onverminderd groot en hebben het toenemende opleidingsniveau en arbeidsparticipatie daar nauwelijks verbetering in gebracht. Het beeld van de zelfbewuste, hoogopgeleide moslimvrouw verandert bij de *Opzij*-redactrice in een beeld waarin de moslimvrouwen worden gereflecteerd als toekomstige huismoeders, slachtoffers van seksisme, patriarchale onderdrukking, uithuwelijking, huiselijk geweld, eerwraak en besnijdenis.

We zien dat een complex begrip als beeldvorming in deze context nogal wat vragen kan oproepen en dat in de maatschappelijke discussie over de emancipatie en integratie van Nederlandse moslima's werkelijkheidsbeelden niet zelden diametraal tegenover elkaar staan. Beeldvorming is dan ook een complex begrip, dat voor veel mensen automatisch iets te maken heeft met een gevoelsmatige discrepantie tussen een subjectieve en objectieve werkelijkheid. Volgens de lezer van het bovenstaande voorbeeld ligt 'de waarheid' waarschijnlijk ergens in het midden en komen beide groepen moslimvrouwen in Nederland voor. Maar klopt deze nuance dan wel met 'de werkelijkheid'? En waar is dat werkelijkheidsbeeld dan op gebaseerd? Is dat beeld gebaseerd op wat mensen lezen of horen in de media, op wetenschappelijk onderzoek, wat ze weten via sociale contacten of op eigen ervaringen?

Om tot een meer wetenschappelijke omschrijving van de term beeldvorming te komen, is het belangrijk om deze oppositionele classificatie tussen een objectieve en subjectieve werkelijkheid te verlaten. Een moeilijke opgave, want de gevoelsmatige discrepantie tussen de subjectieve en objectieve werkelijkheid zit diep verankerd in ons denken. Beeldvorming wordt in deze thesis echter op een *cultureel* niveau benaderd en kan in deze context daarom beter worden omschreven als werkelijkheidsvorming. De inzichten van de Nederlandse culturele antropoloog Hans Tennekes zijn bij uitstek geschikt om dit ingewikkelde begrip op een meer theoretische manier te benaderen. Tennekes publiceerde in de jaren tachtig veel over emancipatie, identiteit en multiculturaliteit en beschouwt cultuur als een geheel van overtuigingen en voorstellingen waarmee mensen de werkelijkheid om hen heen duiden. Cultuur beschouwt Tennekes als een sociale en dynamische constructie, die tijd en plaats gebonden is. In zijn visie is cultuur een menselijk product, dat een objectieve en subjectieve werkelijkheid tegelijk weerspiegelt. Dat lijkt paradoxaal, maar voor Tennekes is 'de verhouding tussen mens en cultuur een dialectisch proces, waarin de mens een werkelijkheid creëert die een geheel eigen leven gaat leiden en op haar beurt de mensen maakt tot wat hij is' (Tennekes, 1990, p. 19, 22-28).

Naast cultuur is communicatie een ander belangrijk begrip om processen van beeldvorming in een meer wetenschappelijke context te plaatsen. Tot eind jaren tachtig van de vorige eeuw stond de (traditionele) transmissiefunctie van communicatie via mediakanalen centraal in de meeste wetenschappelijke onderzoeken naar communicatieve processen in de media. In deze functie worden deze communicatiekanalen primair gezien als doorgeefluiken van betekenissen. Daar kwam verandering in toen de Amerikaanse communicatiewetenschapper James Carey zijn

kritische essay *Communication as culture* (1989) publiceerde. Carey beschouwt communicatie namelijk als een middel om de sociale cohesie in de maatschappij in stand te houden: ‘*A ritual view of communication is directed not toward the extension of messages in space but toward the maintenance of society in time*’ (Carey, 1989, p. 13 - 15, 18). De werkelijkheid is volgens Carey iets dat *in* (media-)communicatie gestalte krijgt en hij beschouwt communicatie als een ritueel, dat gericht is op de reproductie van geldende culturele opvattingen in een samenleving. Binnen zijn visie is het lezen van een krant dan ook vergelijkbaar met het bijwonen van een kerkdienst: een gemeenschappelijk gebeuren waarin niet iets nieuws wordt geleerd, maar waarin een specifiek wereldbeeld wordt geschetst en bevestigd (Carey 1989, p. 21 - 23).

Naast culturele en communicatieve aspecten, zijn er ook mediaspecifieke processen die beeldvorming kunnen beïnvloeden. Hoe zou de bovenstaande discussie het bestaande beeld dat mensen van Nederlandse moslima's hebben dan kunnen beïnvloeden? Gaan we, na het lezen van de bovenstaande artikelen, onderdrukking van moslimvrouwen ineens als een emancipatoir vraagstuk zien of vinden we plotseling dat de Nederlandse moslimvrouwen enorm geëmancipeerd zijn? De media kunnen een belangrijke rol spelen bij het ontstaan van deze beelden over de samenleving. Beeldvorming in de media kan in taal of *frames* worden uitgedrukt en speelt een grote rol bij culturele (re-)productie van kennis en betekenis. *Framing* is een veelgebruikte term in de mediawetenschappen en kan in essentie worden omschreven als ‘probleemdefinitie’ waarbij de frames dienen als retorische kaders. Tijdens het *framingsproces* worden problemen als het ware ingekaderd, waarbij deze kaders abstracte begrippen zijn die dienen om sociale betekenissen te organiseren of structureren (Vasterman, 2004, p. 238 - 241).

Zo wordt in het artikel in *Trouw* verondersteld dat de Nederlandse moslima een sociaal-maatschappelijke achterstand heeft en niet is geëmancipeerd, terwijl de Nederlandse moslimvrouw in het *NRC*-artikel wordt gepositioneerd als zelfbewust, hoogopgeleid en geëmancipeerd. Paradoxaal genoeg is er in dit ogenschijnlijk eenvoudige voorbeeld niet direct sprake van twee concurrerende *frames* in twee verschillende kranten. Het frame of het kader waarbinnen zich de discussie afspeelt, kan in dit voorbeeld worden omschreven als emancipatieframe, waarin de dominante cultuur de norm stelt dat moslimvrouwen zich *dienen* te emanciperen. Natuurlijk is Elatik het woordelijk oneens met Dresselhuys, maar in het *NRC*-

artikel is zij de feitelijke belichaming van de goed geïntegreerde, zelfbewuste en geëmancipeerde Nederlandse moslima. Het raadslid is hiermee eerder een *verlengstuk* van die dominante (Nederlandse) visie dan een criticus ervan.

De maatschappelijke discussie over de integratie en emancipatie van Nederlandse moslimvrouwen speelt zich af in de marge van wat men zou kunnen noemen het wereldwijde ‘islamdiscours’, een discussie die in Nederland langzaam vorm kreeg na de affaire rondom de Brits-Pakistaanse schrijver Salman Rushdie. Na het verschijnen van Rushdie’s boek *The Satanic Verses* in 1988 schokte de Iraanse leider Khomeini de (westerse) wereld met zijn oproep Rushdie te doden, omdat zijn boek beledigend zou zijn voor de koran. In verschillende landen gingen Europese moslims de straat op om tegen de afvallige Rushdie te betogen. Het vertrouwen in de assimilerende werking van de westerse liberale samenleving kwam hiermee in de westerse wereld voor het eerst onder serieuze druk te staan. In de wereldwijde discussie die volgde, werd het vrije, dynamische, liberale en rationele westen steeds vaker gepositioneerd tegenover een rigide, inferieure, primitieve en emotionele ‘moslimcultuur’ (Poole, 2002, p. 128 - 140, Bowen, 2007, p. 83). Dit ethocentrische beeld van de oosterse cultuur noemde de bekende literaire wetenschapper Edward Said *orientalism* (naar zijn gelijknamige boek uit 1978). In zijn latere werk *Covering Islam* (1981) hekelt Said vooral het statische en monolitische beeld dat het westen van het oosten heeft: ‘*Islam (...) is reductable to a small number of unchanging characteristics despite the appearance of contradictions and experiences of variety that seem on the surface to be as plentiful as those of the West*’ (Said geciteerd in Roald, 2001, p. 8).

De eerste belangrijke politieke exponent van die zienswijze in Nederland was VVD-politicus Frits Bolkestein, die zich begin jaren negentig openlijk begon af te vragen of het islamitische geloof en de westerse cultuur überhaupt wel verenigbaar zijn met elkaar (Sunier, Rath en Meyer, 1997, p. 391 - 393). Bolkesteins (politieke) uitspraken markeerden een belangrijke ommekeer in de maatschappelijke en politieke discussie over de islam in Nederland. Die discussie, die in de jaren tachtig nog grotendeels ontbrak, verscherpte in de loop van de jaren negentig. In 2001 verklaarde de populaire politicus Pim Fortuyn via een column in *Elsevier* de ‘koude oorlog’ aan de islam en doorbrak hij een jaar later de laatste politiek correcte barrières door in een berucht geworden *Volkskrant*-interview de islam een ‘achterlijke cultuur’ te noemen (Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 144 – 146 en *de Volkskrant*, 9 februari 2002). Fortuyn effende

hiermee het pad voor politici als Rita Verdonk (Trots op Nederland) die in 2004 als VVD-minister onder meer het dragen van een hoofddoek in het openbaar ter discussie stelde, en Geert Wilders (Partij voor de Vrijheid) die in augustus 2007 nog pleitte voor een landelijk koranverbod en enkele maanden later aan zijn veel besproken anti-islam film *Fitna* begon. Aan de linkerzijde van het politieke spectrum lanceerde publicist en prominent PvdA-er Paul Scheffer met zijn essay *Het Multiculturele Drama* in 2000 eveneens ferme kritiek op het multiculturele ideaal. Hij hekelde het mislukken van het integratiebeleid en pleitte voor meer bezinning op de Nederlandse identiteit (Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 146 – 147). Zijn meest recente boek *In het Land van Aankomst* (2007) is een voortzetting van diezelfde kritiek.

Ook andere, wereldwijde gebeurtenissen, zoals het aanhoudende Palestijns-Israëliëse conflict, terroristische aanslagen, de oorlogen in Afghanistan en Irak of - dichterbij huis - de moord op cineast Theo van Gogh en de affaires rondom Ayaan Hirsi Ali hebben ongetwijfeld invloed gehad op de manier waarop Nederlandse moslima's in de media worden gereflecteerd. De omslag in het denken over de islam is echter terug te herleiden tot eind jaren tachtig, waarin de eerder genoemde Rushdie-affaire een belangrijke katalyserende rol speelde in de opleving van Said's *orientalism*. Sociologe Helma Lutz merkte begin jaren negentig in haar essay *The myth of the 'Other'* op dat deze ommekeer in denken het duidelijkst tot uitdrukking kwam in de manier waarop vrouwen met een islamitische achtergrond in de (internationale) media en wetenschappelijk onderzoek werden gerepresenteerd. Was dat voorheen als verleidelijk, mystiek en sensueel, tegenwoordig is dat als een zielig, a-seksueel en onderdrukt persoon die dringend geholpen moet worden door de moderne westerse mens (Lutz, 1991).

§ 1.2 Doel onderzoek

Naast een korte introductie van de begrippen beeldvorming, cultuur, communicatie en *framing* is in deze inleiding een concrete discussie over de emancipatie van Nederlandse moslimvrouwen weergegeven. Hierin kwamen twee verschillende sociale constructies van Nederlandse moslima's naar voren, die deels zijn gebaseerd op specifieke identiteitsaspecten. Dit conflicterende beeld van enerzijds de zelfbewuste en geëmancipeerde moslima, en anderzijds de onderdrukte en achtergebleven moslimvrouw kan duiden op een geleidelijke verandering in de constructie van identiteiten van Nederlandse moslimvrouwen. Want ook al is Elatik in de discussie een reclamebord van integratie en emancipatie - twee normen die door de dominante

Nederlandse cultuur worden gesteld - ze wijst de lezer toch op de andere kant van het door Dresselhuys geschetste beeld. Dit kan betekenen dat het beeld van de ‘zielige en hulpbehoevende moslima’ aan revisie toe is. In deze masterthesis zal op basis van een analyse van de berichtgeving in drie grote Nederlandse dagbladen, te weten *de Volkskrant*, *Trouw* en *De Telegraaf*, worden getracht een antwoord te vinden op de vraag hoe identiteiten van moslima’s in deze dagbladen worden geconstrueerd en hoe die constructies zich door de jaren heen ontwikkelden. De focus van het (media-)onderzoek ligt op de identiteitsconstructies van Nederlandse moslimvrouwen en richt zich op vier verschillende periodes, die in het vierde hoofdstuk van dit onderzoeksvoorstel worden uitgewerkt. De centrale vraagstelling, met de daaruit voortvloeiende subvragen, kan als volgt worden geformuleerd:

Hoe worden identiteiten van moslimvrouwen in de Nederlandse dagbladen, Trouw, De Telegraaf en de Volkskrant geconstrueerd?

- 1. Zijn er veranderingen waarneembaar in het dominante perspectief van het (sub-)discours over moslima’s?*
- 2. Zijn er verschillen waarneembaar in de constructie van identiteiten van moslima’s in de drie onderzochte dagbladen?*
- 3. In welke mate zijn die veranderingen een mogelijke uiting van de beschreven veranderende maatschappelijke of politieke ontwikkelingen?*

Hoofdstuk 2

Maatschappelijke ontwikkelingen

§ 2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de maatschappelijke en historische context van de doelgroep centraal. Na een korte inleiding wordt in de tweede paragraaf dieper ingegaan op de maatschappelijke en politieke discussie die - vooral - de immigratie uit moslimlanden losmaakte. De periodisering in deze paragraaf valt globaal samen met de vier geselecteerde periodes van onderzoek, zoals in het vierde hoofdstuk (methode) verder wordt uitgelegd. In de derde paragraaf van dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van het islamitisch feminisme centraal. De uitleg over deze specifieke vorm van feminisme moet binnen het kader van de centrale vraagstelling worden gezien als algemene achtergrondinformatie en niet als leidraad waarin concrete handvatten worden geboden die de conclusie van het onderzoek mogelijk zouden kunnen beïnvloeden. Hoewel immigratiegeschiedenis een zeer omvangrijk deel van de Nederlandse geschiedenis uitmaakt, wordt in dit hoofdstuk hoofdzakelijk ingegaan op de specifieke discussie die immigratie uit moslimlanden teweeg heeft gebracht. Dit kan ten onrechte de suggestie wekken dat alleen immigratie uit moslimlanden als problematisch wordt gezien. Niets is minder waar, getuige de vaak minder fraaie hoofdstukken uit de Nederlandse geschiedenis als het gaat om de immigratie van joden en van mensen uit voormalige koloniën als Suriname, de Nederlandse Antillen, de Molukken en Indonesië.

§ 2.2 Historische en maatschappelijke context

Nederland heeft een lange geschiedenis van immigratie. Al vanaf de late zestiende eeuw arriveerden groepen migranten in Nederland die hun eigen land ontvluchtten, zoals protestanten uit de toenmalige Zuidelijke Nederlanden, sefardische joden uit Spanje en Portugal en hugenoten uit Frankrijk. Naast deze groep politieke vluchtelingen trokken veel arme migranten uit Duitsland, Noorwegen, Zweden en Denemarken naar Nederland, op zoek naar werk. Nadat in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw het aantal immigranten sterk daalde, steeg na de Tweede Wereldoorlog het aantal immigranten opnieuw. In verband met schaarste op de

arbeidsmarkt begon men eind jaren vijftig met het aantrekken van buitenlandse werknemers: aanvankelijk uit Zuid-Europa en later uit Turkije en Marokko. Daarnaast immigreerden in dezelfde periode omvangrijke groepen repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië en de Molukken en kwamen er politieke vluchtelingen uit Hongarije (1956) en Tjechoslowakije (1968) Nederland binnen. Na de onafhankelijkheid van Suriname, in 1975, begon de immigratie vanuit de voormalige kolonie op gang te komen. Met het hoogtepunt in 1982, toen een militaire coup een einde maakte aan de pas verworven vrijheid in het land. Vanaf de jaren tachtig nam ook de immigratie van politieke vluchtelingen uit verschillende Afrikaanse en Aziatische landen toe (Van Eijl, 2006, p. 4 - 7, Sunier, 1999, p. 69 - 71).

Ondanks de toegenomen immigratie bleef Nederland zichzelf in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog primair als emigratieland zien. Dit beeld veranderde in de loop van de jaren zeventig, toen de toegenomen etnische diversiteit van de Nederlandse samenleving grote spanningen teweeg bracht. Zo braken in de Rotterdamse Afrikaanderwijk in augustus 1972 ernstige rellen uit tussen Turkse gastarbeiders en Rotterdamse buurtbewoners, ongeregelheden die breed werden uitgemeten in de Nederlandse media. Vier jaar later breken in Schiedam dagenlange ongeregelheden uit, nadat twee Nederlandse jongeren door een Turkse jongen worden neergestoken en in 1977 beleeft Nederland zijn eerste racistische moord op een Turkse man in Leiden, een moord die nauwelijks aandacht zou krijgen in de landelijke media. Ook maakt Nederland in de jaren zeventig voor het eerst kennis met het fenomeen terrorisme wanneer Zuid-Molukse jongeren enkele gewapende acties ondernemen waarbij dodelijke slachtoffers vallen (Witte, 1996).

De reeks van gebeurtenissen en de sterk wisselende media aandacht ervoor, hebben tot gevolg dat de concentratie van gastarbeiders en immigranten aan het einde van de jaren zeventig door de publieke opinie in toenemende mate als onwenselijk wordt gezien. Een politiek debat blijft echter achterwege, omdat immigratie in die jaren nog steeds wordt beschouwd als een tijdelijk en marginaal verschijnsel. Aandacht voor de specifiek islamitische achtergrond van veel Turkse, Marokkaanse en Surinaamse immigranten is er weinig. Wel wordt de opening van de eerste echte moskee (compleet met minaretten) in het Almelo van de jaren zeventig door de landelijke media nog als een feestelijke gebeurtenis beschreven. Elders in het land komen vooral de protesten van autochtone buurtbewoners tegen de komst van nieuwe moskeeën in het regionale nieuws (Rath, Sunier, Meyer, 1997, p. 392, Ginjaar-Maas, 1995, p. 1 - 3).

Begin jaren tachtig nemen de maatschappelijke en politieke discussies over het onderwerp immigratie in de media toe. Vooral de toename van het aantal politieke vluchtelingen in deze jaren geeft een sterke impuls aan het minderhedendebat (Ginjaar-Maas, 1995, p. 1 - 3 en Blok, 2004, p. 34 - 39). De toon in dit debat wordt vooral gezet door de anti-immigratiestandpunten van de nationalistische Centrumpartij (later Centrumdemocraten) van Hans Janmaat, die vlak na de verkiezingen van 1982 zijn politieke doorbraak beleeft als hij in een Tweede Kamer debat aantoont dat de wettelijk voorgeschreven procedures betreffende de naturalisaties van immigranten en asielzoekers nauwelijks worden gevolgd, waardoor criminelen het Nederlandse staatsburgerschap krijgen. Naast harde kritiek kan Janmaat vanaf dat moment ook rekenen op sympathie van een groeiend deel van de publieke opinie (*de Volkskrant*, 17 oktober, 2007). En hoewel zijn partij nooit meer dan drie kamerzetels zal krijgen, groeit Janmaat gedurende de jaren tachtig en begin jaren negentig uit tot de ultieme personificatie van racisme en xenofobie in Nederland.

De Nederlandse politiek begint in de jaren tachtig langzaam te erkennen dat immigratie niet van tijdelijke aard is. In de *Minderhedennota* uit 1983 wordt daarom de basis gelegd voor een minderhedenbeleid dat ruim drie decennia lang het politieke beleid in Nederland zou bepalen. In de nota wordt gesteld dat de combinatie van een 'andere' cultuur met een lage maatschappelijke positie het gevaar oplevert dat deze groepen 'blijvend een marginale positie' in de Nederlandse samenleving zullen innemen. Om dat te voorkomen worden doelgroepen van immigranten aangemerkt, waarvan de maatschappelijke achterstand actief bestreden dient te worden. Hierbij wordt een belangrijke rol toebedacht aan organisaties van die doelgroepen, die een belangrijke rol moeten gaan spelen in het overheidsstreven om multiculturele diversiteit maatschappelijk acceptabel te maken en het integreren met behoud van eigen identiteit te bevorderen (Ginjaar-Maas, 1995, p. 1 - 2). De nota scheidt uiteindelijk een belangrijk legaal raamwerk voor religieuze en etnische vereniging, dat tot ver in de jaren negentig een sterke toename van etnische en islamitische belangenorganisaties tot gevolg heeft. In deze tijd worden ook de eerste organisaties van moslimvrouwen opgericht. Het zijn vaak kleine, lokale organisaties die als voornaamste activiteiten voorlichting en vrijetijdsbesteding van vrouwen hebben (Rath, Sunier, Meyer, 1997, p. 390 - 392).

Media-aandacht voor de islam of moslimvrouwen is er halverwege de jaren tachtig weinig. Toch genereert in 1985 een ‘hoofddoekjesaffaire’ veel landelijke media aandacht als enkele Marokkaanse meisjes in Alphen aan de Rijn door het gemeentebestuur wordt verboden om nog langer een hoofddoek te dragen op school (*Trouw*, 8 mei 2007). Het gemeentelijk verbod is gebaseerd op de uitspraak van professor Brugman van de Universiteit van Leiden, waarin hij stelt dat de koran het dragen van een hoofddoek nergens voorschrijft. Als de rechter beslist dat het al dan niet verbieden van de hoofddoek geen beslissing is die het gemeentebestuur kan nemen, loopt de affaire met een sisser af. Het is voor het eerst dat de Nederlandse media en politiek zich binnen het zogenaamde minderhedendiscours bezig houden met een onderwerp dat specifiek te maken heeft met vrouwen en de islam (Goethals, 1996, p. 156). Drie jaar later vindt de opening plaats van de eerste islamitische basisschool in Nederland (Sunier, 1999, p. 69).

Vanuit intellectuele hoek komt in 1986 voor het eerst harde kritiek op het minderhedenbeleid van schrijver en journalist Herman Vuijsje, die in zijn boek *Vermoorde Onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (1986) stevige kanttekeningen plaatst bij de idealen van de multiculturele samenleving. Hoewel Vuijsje zich in zijn boek niet specifiek tegen de islam keert, presenteert hij zich wel als de eerste intellectuele spreekbuis van het deel van de autochtone bevolking dat hevige kritiek heeft op de multiculturele samenleving. Vuijsje hekelt in het bijzonder de politieke correctheid van de elite, die volgens hem als een verstikkende deken over het land heen ligt, waardoor problemen in de multiculturele samenleving grotendeels onbesproken blijven (Prins, 2004, p. 25 - 28). Volgens Vuijsje hadden de Nederlanders vanaf de Tweede Wereldoorlog, vanwege het lot van de Nederlandse joden, een collectief schuldcomplex ontwikkeld. Sindsdien zijn ze overdreven voorzichtig geworden en altijd op hun hoede om niet van racisme beschuldigd te worden wanneer ze mensen vanwege hun andere etnische of religieuze achtergrond anders behandelen (Prins, 2002, p. 241 - 254).

Affaire Rushdie

De specifieke aandacht voor de islam binnen het minderhedendiscours neemt in 1989 toe onder invloed van de Rushdie-affaire. Nadat de Iraanse leider Khomeiny de moslimwereld in een *fatwa* opriep Salman Rushdie te doden, omdat zijn boek *The Satanic Verses* beledigend zou zijn voor de koran, gingen op 3 en 4 maart 1989 in enkele Nederlandse steden enige honderden moslims

de straat op. En hoewel het grootste deel van de Nederlandse moslims de *fatwa* van de sjiitische Ayatolla in zijn geheel niet steunde, werden de moslimdemonstraties breed uit gemeten in de Nederlandse pers. De beelden in het NOS journaal van enkele boek- en popverbrandingen en kreten als 'Rushdie moet dood' deden - in navolging van andere Europese landen - een schokgolf door het land gaan. In hetzelfde jaar dat in Berlijn het IJzeren Gordijn viel, leek in veel westerse landen een nieuw vijandsbeeld op te doemen. Een vijand, die volgens velen als vijfde colonne een bedreiging vormde voor de westerse democratieën: de moslim (oa. *Andere Tijden*, VPRO, 24 november 2004, Poole 2002, Mamdani 2004, Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 143 – 144).

De aandacht van de politiek en de media voor de islam groeit na de Rushdie-affaire. Een reeks van internationale gebeurtenissen, zoals de tweede Golfoorlog, de burgeroorlog in Algerije, de aanslagen van Algerijnse moslimterroristen in Frankrijk, de oorlog in Bosnië en de aanslagen op het New Yorkse World Trade Center leiden begin jaren negentig tot een verdere toename van de aandacht voor de islam (oa. Mamdani, 2005, Shadid, 2002, p. 153). In Nederland werpt de politieke leider van de VVD, Frits Bolkestein, de vraag op in hoeverre de westerse cultuur en de islam 'compatibel' zijn en wat de door hem veronderstelde 'incompatibiliteit' voor het integratieproces betekent, waarbij Bolkestein vooral wijst op de onderdrukking en onvrijheid van moslimvrouwen in Nederland (Blok, 2004, p. 42). Hij werpt zich in september 1991 op als initiator van het 'nationale minderhedendebat' als hij in een spraakmakend interview in *de Volkskrant* stelt dat de integratie van minderheden met 'leef moet worden aangepakt' (Prins, 2004, p. 25).

In de samenleving is het begin jaren negentig onrustig. Een brandaanslag tegen de Amersfoortse Mevlana Moskee in januari 1992 genereert veel media aandacht en lijkt een toenemend vijandig denken over de islam te markeren. Reacties van buurtbewoners '*ze spreken geen Nederlands, maar ze weten wel precies waar ze het geld kunnen halen als ze werkloos zijn. En dat zijn ze bijna allemaal*' lokken stevige politieke tegenuitspraken in de media uit, maar de afkeuringen kunnen niet verhullen dat de publieke opinie zich steeds specifiek tegen de islam lijkt te keren (*NRC Handelsblad*, 27 januari 1992). Ook neemt het aantal conflicten over het dragen van een hoofddoek op het werk of in het onderwijs toe. In een zaak tegen een Turkse werkneemster van een Nederlands schoonmaakbedrijf oordeelt de Commissie gelijke behandeling in 1995 echter dat 'een verbod op het dragen van hoofddoekjes op het werk discriminerend is voor vrouwen die

hiermee hun religieuze overtuiging willen uiten' (*de Volkskrant*, 9 augustus 1995).

Terwijl diverse kabinetten in de jaren negentig een fors aantal nota's produceren over het integratiebeleid neemt de publieke kritiek op het gevoerde beleid verder toe. De aandacht richt zich daarbij steeds specifiek op de Nederlandse moslims, die volgens steeds meer stemmen in de publieke opinie een geloof aanhangen dat onverenigbaar is met de Nederlandse waarden. In deze periode is een geleidelijke verschuiving te zien in het dominante discours, waarin het alomvattende minderhedendiscours steeds meer wordt gedomineerd door onderwerpen die te maken hebben met de islam. Zo schrijft Pim Fortuyn in 1997 zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur* en publiceert Paul Scheffer begin 2000 zijn even beroemde als beruchte artikel *Het Multiculturele Drama* in het *NRC Handelsblad* (Beck, 2002, p. 194, Prins, p. 36 - 39).

Hoewel Scheffers kritiek niet nieuw is en sterke overeenkomsten met Bolkesteins argumenten van tien jaar eerder vertoont, komt de kritiek voor het eerst uit de links-georiënteerde hoek. Het artikel van Scheffer luidt dan ook een periode in, waarin de kritiek op het multiculturalisme uit alle politieke windrichtingen toeneemt. Deze kritiek, door politiek filosoof Baukje Prins *nieuw realisme* genoemd, richt zich voornamelijk op islamitische Nederlanders en veel minder op het jarenlange, gevoerde multiculturele beleid (Blok, 2004, Prins, 2004, p. 36 - 39).

De El Moumni affaire

Als op 4 mei 2001 Imam El Moumni van de Rotterdamse An Nasr moskee homoseksualiteit een 'besmettelijke ziekte' noemt, barst er in de Nederlandse media een tot dan toe ongekend felle discussie los over de islam en de grenzen van de vrijheid van meningsuiting in Nederland. De berichtgeving vertoont alle kenmerken van een *mediahype*, die maar liefst een jaar zou duren en een grote invloed zou hebben op het gebezigde taalgebruik binnen wat inmiddels het 'islamitische discours' kan worden genoemd. Hoewel de bewuste imam al snel zijn excuses aanbiedt (*NRC Handelsblad*, 15 mei 2001) en nog geen jaar later door de rechter wordt vrijgesproken van discriminatie (*NRC Handelsblad*, 8 april 2002) maakt de affaire de weg vrij voor de pleitbezorgers van de absolute vrijheid van meningsuiting. Zo noemt cineast en columnist Theo van Gogh moslims in zijn columns 'geitenneukers' en oormerkt columnist Sylvain Ephimenco de islam als een 'ziekte die de geest aantast en de werkelijkheid vervormt'. Samen met Fortuyn zijn ze van mening dat in het publieke debat alles gezegd moet kunnen worden - zelfs door El Moumni - waarbij Fortuyn pleit voor het afschaffen van het

grondwettelijke verbod op discriminatie (Prins, 2002, p. 241 – 254, Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 147 – 148).

De schokgolf die de aanslagen op het New Yorkse World Trade Center en Pentagon in Washington op 11 september 2001, kortweg aangeduid als '9/11' in de media teweeg brengen, wordt internationaal gezien als een ommekeer in de berichtgeving over de islam. De aanslagen zouden het *framework of reporting* ten opzichte van de islam in veel westerse landen drastisch veranderen (oa. Poole, 2002, Poole en Richardson, 2004). Mede door zijn uitgesproken anti-islam standpunten wordt politicus Pim Fortuyn als de ideale vertolker van deze ideologische concentratie op de islam gezien (Blok, 2004, p. 57). Na Vuijsje, Bolkenstein en Scheffer ontpopt hij zich als de ultieme nieuw realist, die multiculturalisme gelijk stelt aan politieke onverschilligheid en een chronisch gebrek aan nationale identiteit (Prins, 2004, p.37). Vooral Fortuyn zijn uitgesproken mening over islamitische vrouwen in Nederland, die volgens hem onderworpen zijn aan hun man en aan allerlei achterhaalde religieuze gedragsregels plaatst hem lijnrecht tegenover (autochtone) feministen van de tweede feministische golf, wiens cultuurrelativisme hij 'pure onverschilligheid' noemt (Prins, 2004, p. 43, *de Volkskrant*, 22 december 2001). Nadat Fortuyn door uit de partij Leefbaar Nederland wordt gezet, richt hij zijn eigen partij op: de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn zou de historische overwinning bij de parlamentsverkiezingen op 15 mei 2002 niet meer meemaken, omdat hij op 6 mei 2002 in Hilversum wordt vermoord (*Trouw*, 16 mei 2002).

De oorlogen in Afghanistan (2001) en Irak (2003) en de door Al-Qaida geclaimde aanslagen in Casablanca (2003), Madrid (2004) en Londen (2005) beheersen het internationale nieuws gedurende de eerste jaren van het nieuwe millennium (Poole en Richardson, 2006). In het binnenlandse nieuws trekt Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk veel media aandacht met haar volgens velen veel te starre naleving van de verscherpte vreemdelingenwet 2000 (*De Telegraaf*, 24 december 2004). Op 2 november 2004 wordt Nederland opgeschrikt door de brute moord op cineast en columnist Theo van Gogh. Als in het Haagse Laakkwartier enkele dagen na de moord twee leden van de tot dan toe nog onbekende Hofstadgroep worden opgepakt, nemen de gewelddadige spanningen in Nederland toe. Islamitische scholen en moskeeën, maar ook enkele kerken en scholen van andere gezindten worden het doelwit van brandstichting en aanslagen (Witte, Brassé, Schram, 2005, p. 11 - 14). De *New York Times* vergelijkt de situatie in Nederland in één van de vele artikelen over de

gebeurtenissen zelfs met de *Kristallnacht* (*New York Times*, 9 november 2004) terwijl ook andere Amerikaanse en Britse media zich in nasleep van de moord afvragen hoe Nederland zo snel af is kunnen glijden van hypertolerantie naar 'puur racisme' (*De Standaard*, 17 november 2006).

Sinds de moord op Van Gogh lijkt Nederland onafgebroken in de ban van het moslimterrorisme te verkeren, waarbij de vraag of het land wel goed is voorbereid op een terroristische aanslag vrijwel elke dag in het nieuws is. Volgens een meerderheid in de publieke opinie is het bovendien niet zozeer de vraag *of* er een aanslag gaat plaatsvinden, maar *wanneer* (Figuee, Kramer, Van Maarsseveen en Van der Maas, 2005). De aanleiding voor de geruchtmakende moord op Van Gogh was het maken van de film *Submission*, een film die de onderdrukking van de vrouw op basis van enkele koranverzen aan de kaak stelt. Van Gogh maakte de film samen met VVD-politica Ayaan Hirsi Ali, die door haar altijd kritische uitlatingen over de islam, haar pleidooi voor de (seculiere) emancipatie van de moslimvrouw en de geruchtmakende paspoortaffaire bijna onafgebroken in het nieuws is. Ook Geert Wilders, partijleider voor de Partij voor de Vrijheid (PVV) weet de aandacht sinds de moord op Van Gogh continu op zich gevestigd door zijn steeds fermere anti-islam uitspraken in de media. Zo pleitte hij in het najaar van 2007 nog voor een grondwettelijk koranverbod (*Trouw*, 9 augustus 2007). Hiermee lijken de *mediahypes* waarbij de islam op één of andere manier de hoofdrol speelt - zoals de affaire rondom ex-moslim Ehsan Jami - zich vanaf de moord op Van Gogh in steeds sneller tempo over het Nederlandse medialandschap te verspreiden. In 2008 lijkt de *mediahype* de actuele gebeurtenis zelfs vooruit te snellen: zo houdt de anti-islamfilm *Fitna* waar Wilders sinds december 2007 aan werkt de (internationale) media al maanden in een stevige greep, dit terwijl de film nog niet eens is uitgezonden (*Trouw*, 29 januari 2008).¹

In deze paragraaf zijn de globale ontwikkelingen op het gebied van immigratie, islam en de multiculturele samenleving in Nederland beschreven. De conclusie die uit de paragraaf kan worden getrokken is dat de eenzijdige berichtgeving over de islam en de belangstelling van de media voor de islam in Nederland hun oorsprong vinden in de Rushdie-affaire van eind jaren tachtig. Deze conclusie is in overeenstemming met de ontwikkelingen in de ons omringende

¹ De film *Fitna* was op 27 maart 2008 via Internet te zien en leverde op enkele incidenten na niet de conflicten op die de Nederlandse regering voorspelde.

landen, waar na de affaire de mediaberichtgeving eveneens een negatievere en eenzijdige tendens in de berichtgeving over de islam ging vertonen (Mamdani 2004, Poole 2002, Poole & Anderson 2004, Lynch, 2007). De aanslagen van '9/11' en de moord op cineast Theo van Gogh zijn gebeurtenissen die de berichtgeving over de islam eveneens hebben beïnvloed, al lijkt het negatieve effect in Nederland kleiner dan in Engeland en Amerika. Ook is in deze paragraaf een korte ontstaansgeschiedenis geschetst van het islamitische discours, dat zijn wortels heeft in het minderhedendiscours. Deze ontstaansgeschiedenis toont aan dat de harde (anti-moslim) uitlatingen van Fortuyn en Wilders niet per definitie producten zijn van maatschappelijke onderbuikgevoelens, maar feitelijk deel uitmaken van een ontwikkeling die in de jaren tachtig begon, toen bleek dat immigratie een permanent verschijnsel was.

§ 2.3 Islamitisch feminisme

In deze paragraaf is een kort overzicht gegeven van enkele ontwikkelingen op het gebied van de emancipatie van moslimvrouwen. Deze ontwikkelingen fungeren alleen als contextuele 'kapstok' en aanvullende uitleg over de doelgroep van het onderzoek. Het doel van de paragraaf is een beter inzicht te krijgen in het specifieke emancipatoire streven van veel moslimvrouwen en de dubbele spagaat, waarin westerse moslima's verkeren beter te kunnen begrijpen, waardoor de onderzoeksmaterie in een betere maatschappelijke context kan worden geplaatst. Globaal worden hier het emancipatoire streven van moslima's beschreven en de meest essentiële verschillen met het emancipatoire streven van seculiere vrouwenbewegingen in het westen. Meer specifiek gaat de paragraaf over het emancipatoire streven van enkele grote Nederlandse organisaties van moslimvrouwen, waarvan Al Nisa (de vrouwen) de meest bekende is. Islamitisch feminisme en emancipatie staan echter in een indirecte, maar belangrijke relatie tot de centrale onderzoeksvraag, omdat er in het onderzoek eventuele causale verbanden kunnen worden ontdekt tussen de toegenomen belangstelling voor het islamitische feminisme en de aandacht in de Nederlandse media voor moslimvrouwen.

Hoewel de discussie over de gelijkwaardigheid van de positie van de vrouw binnen de islam al net zo oud is als de godsdienst zelf, duikt de term 'islamitisch feminisme' voor het eerst op in de jaren negentig van de vorige eeuw. Het Iraanse vrouwenblad *Zanan* van Shahla Sherkat gebruikte de term in 1992 als één van de eerste islamitische vrouwenbladen in een lange bijdrage over de wereldwijde opkomst van dit nieuwe, feministische denkraam. Omdat het islamitische

feminisme begin jaren negentig van de twintigste eeuw in verschillende landen en werelddelen tegelijkertijd opkwam, is een grondlegger of een exact beginpunt moeilijk aan te wijzen. Hoewel de term vanaf begin jaren negentig over de gehele wereld steeds meer wordt gebruikt, is de Saoedische sociaal-anthropologe Mai Yamani de eerste vrouw die er in 1995 een gehele wetenschappelijke studie aan wijdde: *Feminism and Islam* (Badran, 2003, p. 2). Enkele internationaal bekende grondleggers van het islamitische feminisme zijn de Iraanse dissidente Shirin Ebadi, die in 2003 de Nobelprijs voor de vrede won, de Pakistaanse mensenrechtenactiviste Riffat Hassan, de Afro-Amerikaanse hoogleraar islamstudies Amina Wadud, de Marokkaanse sociologe Fatima Mernissi, de Libanese rechtsgeleerde Shaheen Sardar Ali en de Turkse schrijfster Hidayet Tuksal.

Het voornaamste kenmerk van het islamitische feminisme is dat het - in tegenstelling tot het westerse seculiere feminisme - exclusief gebaseerd is op de koran. Waar westerse vrouwen zich vooral beroepen op gelijke seculiere rechten, beroepen islamitische feministen zich voornamelijk op de koran en theologische studies om de gelijke rechten tussen man en vrouw te benadrukken. In essentie hebben het seculiere en islamitische feminisme echter dezelfde doelstelling: het vergroten van gendergelijkheid tussen mannen en vrouwen (Nasr, 2006, 91 - 92, Badran, 2003, p. 2). Een klassiek voorbeeld van zo'n theologisch-feministische studie is het boek *Woman and Islam* van Fatima Mernissi, waarin de Marokkaanse schrijfster onder andere uitvoerig ingaat op de diverse interpretaties van verzen die gaan over de *hijab*, of hoofddoek. Volgens Mernissi heeft de hoofddoek in het verleden in de praktijk vooral als *bescherming* voor de vrouw gediend, maar is dat in de hedendaagse samenleving feitelijk overbodig geworden. Mernissi interpreteert de bewuste verzen in haar boek als metaforen voor de segregatie tussen het private en het publieke, en het profane en het heilige, waarbij ze het woord *hijab* letterlijk vertaalt als gordijn. Volgens Mernissi berust het goddelijke gebod, dat een vrouw een hoofddoek dient te dragen, op foutieve interpretaties van deze koranverzen en is het historisch uitgegroeid tot een onterecht, maar uitiem symbool van de fysieke en psychologische scheiding der seksen en onderdrukking van de moslimvrouw. Mernissi doet, zoals veel islamitische feministen, een beroep op de zogenaamde *ijtihad*, een traditie binnen de islam, die oproept tot kritisch en onafhankelijk redeneren en kan leiden tot veranderende religieuze regels en herinterpretatie van de *sharia* bij veranderende maatschappelijke omstandigheden. Mernissi stelt dan ook dat de hoofddoek een product is van

cultureel bepaalde interpretaties van specifieke verscheen uit de koran, interpretaties die in de moderne (westerse en oosterse) samenlevingen dan ook aan revisies en herzieningen toe zijn (Mernissi, 1991, p. 101, Mamdani, p. 60 - 61).

Een ander fundamenteel verschil tussen seculier en islamitisch feminisme is dat de seculiere (westerse) discussie over gender, vrouwenrechten en emancipatie veel meer gericht is op de volledige *gelijkheid* tussen man en vrouw, terwijl de islamitische (evenals de joods-christelijke) genderdiscussie zich meer richt op de 'natuurlijke' verschillen tussen man en vrouw en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke of 'natuurlijke' rolpatronen (Roald, 2001, p.143).

Hoewel het emancipatoire streven van islamitische feministen en de seculiere emancipatiebewegingen in het westen in dat opzicht erg verschillend is, is de kritiek op het patriarchaat - dat zijn machtsbasis volgens veel islamitische feministen ontleent aan culturele tradities en aan foutieve interpretaties van specifieke koranverzen - er zeker niet minder fel om. Het essentiële verschil is dat moslimfeministen zoals Mernissi de hoofddoek afkeuren, omdat er foutieve koraninterpretaties aan ten grondslag zouden liggen, terwijl het volgens veel westerse feministen louter een uitdrukking is van masculiene en religieuze onderdrukking. Volgens Suad Joseph zijn de (seculiere- en islamitische) emancipatiebewegingen van vrouwen in moslimlanden echter te sterk versnipperd om werkelijk maatschappelijke en politieke invloed te kunnen uitoefenen. De bewegingen zijn volgens Joseph sterk afhankelijk van individuele vrouwen en treden dan ook zelden als één stem of eenheid naar buiten (Joseph, 2002, p. 8 - 9).

De laatste jaren richten diverse islamitisch-feministische bewegingen zich steeds meer op constitutionele hervormingen. Men kan hieruit voorzichtig afleiden dat er binnen het islamitisch feminisme eenzelfde tendens waarneembaar is als tijdens de eerste en tweede feministische golf in de westerse geschiedenis. In tegenstelling tot veel islamitische landen, zijn de constituties in westerse landen namelijk sterk gericht op het waarborgen van de rechten van de individuele burger. In de meeste islamitische landen liggen deze constitutionele rechten daarentegen van oudsher meer verankerd in patriarchale familieverbanden. Antropologe Joseph noemt dit verschijnsel de 'masculinisering van het burgerschap' waarbij vrouwen in een afhankelijke en constitutionele relatie staan tot hun man, die feitelijk meer als individueel staatsburger wordt beschouwd dan de vrouw (Joseph, 2002, p.23). In de strijd voor constitutionele veranderingen ten gunste van de positie van de vrouw gaan seculier en islamitisch feminisme, in tegenstelling tot Suad's eerdere bewering, soms succesvol hand in hand. Zo leidden in 2004 massale protesten

van seculiere en islamitische feministen in Marokko tot hervormingen van het familierecht (*NRC Handelsblad*, 14 april 2007) en in Egypte tot serieuze constitutionele maatregelen tegen rituele vrouwenbesnijdenis (*NRC Handelsblad*, 29 juni 2007).

Over het algemeen kan worden gesteld dat islamitische noties van typische vrouwelijke rolpatronen op het gebied van familiewaarden, arbeidsdeling en huwelijk sterke gelijkenissen vertonen met die van het christelijke en joodse geloof. De interpretaties binnen de diverse islamitische geloofsstromingen zijn echter - net zoals binnen de christelijke en joodse geloofsstromingen - zeer divers en variëren van erg liberaal tot zeer conservatief. Deze diversiteit en verschillen in interpretatie zijn volgens veel islamitische feministen voor een belangrijk deel cultureel bepaald en niet gebaseerd op de koran (Roald, 2001). Zo komt de vaak met de islam geassocieerde vrouwenbesnijdenis nergens voor in de koran en is het feitelijk een cultureel gebruik dat in landen als Egypte, Somalië, Kenia en Ethiopië net zo vaak bij moslims als christenen voorkomt. Wel is de maatschappelijke en politieke invloed van de christelijke religie in de Europese (en daarmee Nederlandse) samenleving beduidend kleiner geworden de laatste decennia of zelfs eeuwen, terwijl deze religieuze invloed in de meeste islamitische landen tot op de dag van vandaag nog relatief groot is.

In Nederland wordt de laatste jaren steeds vaker gesproken van een derde feministische golf - die van de Nederlandse moslima's. Maar feitelijk is er tot op heden is er geen Joke Smit opgestaan, die in 1967 met haar beroemde artikel '*Het onbehagen van de vrouw*' een tweede feministische golf in Nederland ontketende. Nederland kent weinig uitgesproken exponenten van het islamitisch feminisme, maar heeft daarentegen wel een actief netwerk van (moslim-) vrouwenorganisaties die vanaf halverwege jaren tachtig overal in Nederland werden opgericht. De oudste en grootste islamitische vrouwenbeweging in Nederland is Al Nisa, dat in 1982 werd opgericht als vrijwilligersorganisatie voor moslimvrouwen. Hoewel deze islamitische organisatie niet te betitelen is als islamitisch-feministisch zijn de grondbeginselen van de organisatie wel sterk gericht op de positie van de vrouw binnen de islam. Al Nisa moedigt vrouwen aan om hierin hun eigen weg te zoeken en stimuleert vrouwen zichzelf te ontwikkelen binnen de Nederlandse samenleving en ten aanzien van de islam (www.alnisa.nl). Een andere, landelijk bekende moslimvrouwenorganisatie is het Landelijk Islamitische Vrouwenorganisatie Nederland (LIVON) en werd opgericht in 1996. Voorzitter Berna Yilmez merkte destijds bij de persconferentie op dat het beeld van de Nederlandse moslima grondig aan revisie toe is: 'Het

eerste beeld dat in Nederland opkomt bij het woord moslimvrouw is een vrouw met een hoofddoek die drie meter achter haar man loopt. Men gaat uit van een dubbele achterstand: en moslim en vrouw. Dat is heel zielig, zeker als je een hoofddoek draagt. Die eenzijdige kijk heeft belemmerend gewerkt' (*de Volkskrant*, 7 oktober 1996).

Het exacte aantal organisaties van moslimvrouwen is niet bekend, maar de schattingen variëren van enkele tientallen tot ongeveer honderd. Het grootste deel van de islamitische vrouwenorganisaties zijn lokaal of regionaal geleide zelforganisaties die vanuit buurtcentra of eigen accommodatie allerlei activiteiten voor vrouwen organiseren, zoals lezingen, toneelstukken, discussieavonden, debatten, filmvertoningen, cursussen en studiedagen. Hierbij zijn de vrouwelijke visie op de koran of de emancipatie van de moslimvrouw in Nederlandse samenleving veelbesproken of bediscussieerde onderwerpen. Ook de vele internetfora en sites die zich op moslimvrouwen richten houden zich met dergelijke onderwerpen bezig. Feministe Fatima Mernissi zei ooit dat het feminisme zich razendsnel en wereldwijd verspreidde dankzij het 'digitale islamitische universum' (NRC Handelsblad, 17 december 1998, www.moslima.nl, www.mysubmission.nl).

Seculiere, georganiseerde emancipatiebewegingen van ex-moslimvrouwen (of moslimvrouwen die hun geloof als een zuiver private aangelegenheid beschouwen) die zich specifiek op de emancipatie van moslimvrouwen kent Nederland niet. Dit soort bewegingen, zoals *Fédération Nationale des Maisons des Potes* en *Ni Putes Ni Soumises*, komen in Europa vooral in Frankrijk voor (Bowen 2007, Verhofstadt, 2006) terwijl in de meeste landen - net als bij het islamitische feminisme - de seculiere emancipatiegedachte vooral door individuele vrouwen wordt uitgedragen. Internationaal bekende exponenten hiervan zijn Ayaan Hirsi Ali, de Egyptische feministe Nawal el Saadawi en de Iraanse schrijfster Chahdortt Djavan, vrouwen die weliswaar hun seculiere identiteit en anti-religieuze standpunten benadrukken, maar zich in hun retoriek bedienen van argumenten die we ook terug zien bij de meeste islamitische feministen. Zo bekritisieren seculiere feministen niet altijd de koran zelf, maar wel de vrouwonvriendelijke interpretaties die er aan worden gegeven, evenals de vele misstanden die er volgens de vrouwen uit voortvloeien (Verhofstadt, p. 26 en 51 - 58). Bekende seculiere feministen in Nederland zijn publiciste Nahed Selim en politica Secil Arda.

Opvallend in de Europese emancipatiediscussie is - tot slot - dat met name conservatieve moslims soms wijzen op de nog immer traditionele rolverdeling in veel Europese gezinnen, waarbij de werkende Europese vrouw in de praktijk de zorg over het huishouden en de kinderen draagt. Deze bewering lijkt zeker op te gaan voor Nederlandse vrouwen, die volgens de Emancipatiemonitor 2006 nog voor 39 procent inkomensafhankelijk zijn van hun mannelijke partner en vooral op het terrein van arbeidsparticipatie nog een flinke achterstand hebben op vrouwen uit de ons omringende landen. De monitor wijst als één van de redenen op nog altijd traditionele gedachten over rolverdelingen binnen het Nederlandse gezin, zo vinden opvallend veel mensen dat het gezin eronder lijdt als vrouwen *fulltime* werken en zouden veel vrouwen ook niet *fulltime* willen werken, omdat ze dan minder tijd kunnen besteden aan het opvoeden van de kinderen en het huishouden (Emancipatiemonitor 2006, p. 286 - 300). Veel Nederlandse vrouwen, ongeacht hun religie of culturele achtergrond, bevinden zich feitelijk in dezelfde positie en het overgrote deel kent dezelfde *double burden* waarin werk en een eigen carrière gecombineerd moeten worden met de zorg voor de kinderen en het huishouden (Roald, 2001, p. 143 en 177 - 182). Naast deze moeilijke combinatie van werk en gezin worden moslimvrouwen daar bovenop nog eens geconfronteerd met publieke discussies over westerse noties van emancipatie en discussies over de positie van de vrouw binnen de islam en binnen niet-westerse culturen (zie ook paragraaf over gender). Zoals al eerder opgemerkt, kan worden gesteld dat de onderzoeksgroep feitelijk wordt geconfronteerd met een *triple burden*.

Hoofdstuk 3

Theorie en begrippenkader

§ 3.1 Inleiding

In het derde hoofdstuk worden de belangrijkste theoretische begrippen, in relatie tot de onderzoeksvraag, geïntroduceerd. Het hoofdstuk begint met een algemene paragraaf over relevant Nederlands onderzoek naar de relatie tussen verschillende media, het begrip beeldvorming en minderheden als onderzoeksgroep, waarbij in de eerste paragraaf de belangrijkste wetenschappelijke, Nederlandse onderzoeken worden toegelicht. In de resterende paragrafen zijn de belangrijkste theoretische begrippen van deze thesis beschreven. De uitleg van deze, vaak complexe en veelomvattende begrippen, is steeds toegespitst op de centrale vraagstelling van de thesis. De eerste paragraaf gaat over beeldvorming en media-onderzoek in Nederland, de tweede paragraaf over de complexe relatie tussen beeldvorming, communicatie en cultuur. In de daarop volgende paragrafen staan respectievelijk de begrippen identiteit, gender, socialisatie en discours centraal. De laatste paragraaf gaat over *framing* en media specifieke processen.

§ 3.2 Beeldvorming en media-onderzoek

In Nederland zijn mediastudies binnen de sociale wetenschappen een vrij recent fenomeen en nog niet institutioneel ingebed in een eigen onderzoekschool. Mediastudies wortelen vooral in specialisaties rond waarneembare objecten, zoals teksten, kranten, foto, film, radio, televisie en internet. Hierbij ligt vaak de nadruk op de wordingsgeschiedenis van deze media, alsmede op de institutionele dimensies en bepaalde aspecten daarvan, zoals esthetiek, betekenisgeving en interpretatie. Bij de mediastudies gaat het om tekst in brede zin, dat wil zeggen om representatie en betekenisystemen, om intertekstualiteit en intermedialiteit, om de relatie tussen betekenis en technologie, om betekenis en interactiviteit, en om de instituties van media. Naast hermeneutische en interpreterende paradigma's is er aandacht voor de *cultural studies*, zoals bijvoorbeeld onderzoek naar receptie, machtsrelaties, discours en culturele instituties. Mediastudies maken gebruik van invloeden uit de hermeneutiek, semiotiek, en narratologie en

van inzichten uit disciplines als geschiedenis, filosofie, antropologie en sociologie. Belangrijk is echter dat steeds het begrip ‘betekenistoekenning’ als uitgangspunt wordt genomen. Juist door deze benadering en door de nadruk niet alleen op de tekst maar ook op het medium zelf, de verschillende technologieën en constellaties van woord, beeld en geluid en de distributie van teksten te leggen, onderscheiden mediastudies zich van disciplines als literatuurwetenschap, geschiedenis, theaterwetenschap en sociologie.

De specifieke aandacht voor het onderwerp beeldvorming, media en minderheden is in Nederland nooit echt groot geweest. Onderzoeken naar de participatie van allochtone Nederlanders als mediacommunicatoren en zogenaamde receptiestudies zijn veel talrijker, evenals de vele beleidsnotities van de publieke omroepen en overheid die, sinds het begin van de jaren tachtig, vooral gericht zijn op de interculturalisatie van het mediabeleid. Hoewel dit beleid geen onderwerp is van onderzoek in deze thesis, kan worden vastgesteld dat dit (overheids)-streven naar een gemengder televisie-aanbod en publiek niet al te succesvol is geweest. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een receptieonderzoek van Foquz Etnomarketing dat de publieke omroep nog verre van populair is bij kijkers van allochtone afkomst (Foquz Etnomarketing, 2007) en blijkt uit een participatie onderzoek van Mira Media, naar het procentuele aandeel allochtone acteurs in populair televisiedrama, dat (gemeten naar het totale aanbod) de etnische diversiteit bij de commerciële omroepen in 2004 beduidend groter was dan bij de publieke omroepen (Sterk en Balgobind, 2005, p. 18). In het leesgedrag van dagbladen blijken er minder verschillen te zijn tussen allochtone en autochtone Nederlanders (Sterk, 2000, p. 23). Wel is met schattingen die variëren van één tot vier procent de representatie van allochtone journalisten en redactiemedewerkers in Nederland laag te noemen in vergelijking met andere westerse landen (oa. Deuze, 2000).

De werkgroep Migranten en Media van de Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) bracht in 2000 een rapport uit over de journalistiek in de multiculturele samenleving. Hierin stelt de werkgroep vast dat er wel onderzoeken naar beeldvorming en minderheden zijn gedaan, maar dat die onderzoeken niet centraal staan geregistreerd en moeilijk te vinden zijn (Sterk, 2000, p. 5). Hoewel er in dit rapport geen enkel onderzoek wordt vermeld, zijn er in het verleden enkele goede onderzoeken naar beeldvorming uitgevoerd, die in deze paragraaf kort worden besproken. Veel wetenschappelijk onderzoek is er echter niet gedaan op het specifieke gebied van

beeldvorming, media en minderheden, wat de wetenschappelijke relevantie van deze thesis des te groter maakt. Dat geldt eveneens voor specifiek wetenschappelijk onderzoek naar beeldvorming van moslimvrouwen in de Nederlandse media. Hoewel er in de media veel over het onderwerp wordt geschreven, ontbreekt empirisch onderzoek naar beeldvorming over deze groep vrouwen.

Het eerste Nederlandse onderzoek dat de specifieke relatie onderzocht tussen media, beeldvorming en allochtone Nederlanders was het onderzoek 'Buitenlandse Arbeiders in Nederland' (1967) waarin Van Emmerik-Levelt en Teulings een (deel-)onderzoek deden naar de beeldvorming van buitenlandse arbeiders in regionale- en landelijke dagbladen en bladen van werkgevers en werknemersorganisaties. De auteurs kwamen tot de conclusie dat de positie van de 'buitenlandse arbeider' voornamelijk werd besproken vanuit het Nederlandse perspectief, waarin vooral de problemen die hun aanwezigheid opleverden voor de Nederlandse samenleving, centraal stonden (Wentholt, et al. 1967). Criminoloog Frank Bovenkerk kwam eind jaren zeventig met een soortgelijk geluid over de berichtgeving van minderheden in Nederland. Hij onderzocht de misdaadverslaggeving in enkele Nederlandse dagbladen en vergeleek die met de officiële criminaliteitsstatistieken van de politie. Bovenkerk concludeerde dat minderheden in relatie tot criminaliteit veel vaker in het nieuws kwamen dan op grond van de statistieken verwacht mocht worden. De berichtgeving werd echter niet sensationeler of op een andere manier gebracht (Bovenkerk, 1978).

In 1983 publiceerde Teun van Dijk een even kritisch als berucht onderzoek naar de berichtgeving over Nederlandse migranten. Hoewel zijn onderzoek destijds veel kritiek kreeg vanuit sociaal-wetenschappelijke hoek, was het gebruik van discoursanalytische methodieken een vernieuwend element in het onderzoek van Van Dijk. Zijn conclusie luidde min of meer hetzelfde als de voorgaande onderzoeken: de berichtgeving over minderheden was overwegend negatief en werd over het algemeen gebracht vanuit het perspectief van de Nederlandse dominante cultuur. Al was de verwoording van Van Dijk's conclusie minder mild en stelde hij vast dat 'de pers een systematisch racisme reflecteert' (Deuze, 2000, p. 6).

De kritiek dat nieuwsmedia vooral over allochtone Nederlanders berichten in relatie tot negatieve zaken als werkloosheid, criminaliteit en drugs wordt gestaafd door het onderzoek *Televisie-journalistiek over de Multiculturele samenleving* van Andra Leurdijk (1999). Leurdijk deed onderzoek naar de manier waarop actualiteiten- en discussieprogramma's problemen in de

multiculturele samenleving in de periode 1991 - 1994 definieerden en verklaarden. Naast de eerder genoemde conclusie en de constatering dat dergelijke programma's een belangrijke rol spelen in het definiëren van maatschappelijke problemen rondom de multiculturele samenleving, onderscheidde Leurdijk vier repertoires waarin ze de rol van de (televisie-)journalist in relatie tot het denken over de multiculturele samenleving construeerde. Deze vier repertoires geven een aardig inzicht in de diversiteit aan journalistieke visies als het gaat om berichtgeving over de multiculturele samenleving en worden in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (mediaspecifieke processen) verder toegelicht.

Maurice Vergeer van de Katholieke Universiteit Nijmegen schreef in 2000 een proefschrift over de relatie tussen blootstelling aan de media en opvattingen over etnische minderheden. Hoewel Vergeer in zijn proefschrift de nadruk legt op toetsing van George Gerbners cultivatietheorie, luidt zijn conclusie ondermeer dat televisiekijken een relatief kleine, maar significante bijdrage levert aan het ontstaan van een subjectief ervaren etnische dreiging. Ook concludeert Vergeer in hetzelfde onderzoek dat dagblad *de Telegraaf* vaker dan *de Volkskrant* en *de Gelderlander* berichten publiceert waarin de integratie van minderheden als problematisch wordt beschreven (Vergeer, 2000).

Vlak na de aanslagen op 11 september 2001 stelde Meindert Fennema, directeur van het Institute for Migration and Ethnic Studies, op basis van een beperkte inhoudsanalyse vast dat de berichtgeving over de islam vaak in het teken stond van terrorisme en onderdrukking van vrouwen, maar zag eveneens een sterke toename van het aantal achtergrondartikelen over de islam, waardoor de kennis over deze religie mediabreed werd vergroot en wat volgens Fennema de diversiteit van de berichtgeving en kennis over de islam ten goede kwam (Bink en d'Haenens, 2006, p. 353).

Mariëlle de Lange en Leen d'Haenens deden in 2002 voor het *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* onderzoek naar beeldvorming van asielzoekers in enkele regionale dagbladen. Als methode gebruikten de onderzoekers de analyse van een vijftal *frames*. De conclusie van het onderzoek luidde dat nieuws over asielzoekers in Nederland vooral van het zogenoemde *human interestframe* wordt gebracht en dat het verwachte conflictframe of moraliteitsframe ondergeschikte rollen spelen. Opvallend is dat het verantwoordelijkheidsframe in de berichtgeving wordt vermeden. De onderzoekers vermoedden dat dit gebeurde onder invloed van het verschijnsel politieke correctheid (d'Haenens en De Lange, 2002, p. 91 – 94).

In 2004 deed het Sociaal Cultureel Planbureau een grootschalig onderzoek naar moslims in Nederland. Het onderzoek bestond uit vijf deelstudies waarvan het laatste deel ging over de publieke discussie over de islam in Nederland. Op basis van een analyse in de berichtgeving over de islam in de periode 1998 - 2002 wordt geconcludeerd dat er niet één overheersende richting in de discussie te onderscheiden valt, maar dat de discussie een grote diversiteit en een aantal dominante richtingen kent (Phalet en Ter Wal, 2004, p.79). Hoewel deze conclusie aansluit bij de eerdere, hypothetische constatering dat er mogelijk een geleidelijke verandering gaande is in de beeldvorming van Nederlandse moslimvrouwen, is het teleurstellend dat de onderzoekers alleen *de Volkskrant* als onderzoeksbron gebruiken. De conclusie lijkt dan ook vooral op te gaan voor de berichtgeving in de krant zelf, maar is niet representatief te noemen voor de berichtgeving over moslims in Nederland.

De survey *Multicultural drama? Populair Nederlands televisiedrama, jeugd en etniciteit* (2005) van Joost de Bruin gaat over identiteitsconstructies van diverse groepen minderheden in populaire Nederlandse dramaserieën. De Bruin is hiermee één van de eerste (media-)onderzoekers die ‘de allochtonen’ niet als homogene groep benadert, maar als heterogeen en divers. Een van de uitkomsten van de survey is dat er volgens De Bruin een waarneembaar onderscheid bestaat in de representatie tussen etnische minderheden uit de voormalige Nederlandse koloniën en etnische minderheden die als gastarbeider naar Nederland zijn gekomen. Daar de eerste groep vaker zonder problemen binnen de Nederlandse cultuur werd geplaatst, gold voor de tweede groep een positionering tegenover de Nederlandse cultuur die meer problemen opleverde op het gebied van taal, cultuur, relaties en dergelijke. Specifiek geldt dit volgens De Bruin voor de Turken en Marokkanen (De Bruin, 2005, p. 163 - 185).

Voor een artikel in *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* deden Leen d’Haenens en Susan Bink in 2006 onderzoek naar berichtgeving over de islam in het *AD*. De conclusie luidde dat de islam in de berichtgeving sterk geassocieerd werd met terrorisme, fundamentalisme, de onderdrukking van vrouwen en geweld. De onderzoekers zagen wel een duidelijk verschil tussen de berichtgeving over de islam in het buitenland en de Nederlandse islam, die meer met religie en politiek werd geassocieerd en minder met geweld en terrorisme (Bink en d’Haenens, 2006).

Kort samenvattend kan worden gesteld dat onderzoek naar beeldvorming in de Nederlandse media zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht nog sterk voor verbetering vatbaar is. Het is bijvoorbeeld van belang om, in relatie tot beeldvormingsonderzoeken, de allochtone Nederlanders niet steeds als homogene onderzoeksgroep te benaderen. In dat opzicht laat het onderzoek van De Bruin zien dat er duidelijke verschillen zijn in beeldvorming over verschillende groepen allochtone Nederlanders. Mijn thesis richt zich primair op één doelgroep: de moslimvrouwen, maar zou - met behulp van dezelfde methode - ook over de beeldvorming van Creoolse of Hindostaanse Surinamers of Sinti of Roma zigeuners kunnen gaan. Natuurlijk verlopen socialisatie- en emancipatieprocessen of processen van identiteitsconstructie anders bij deze vrouwen, vanwege de andere culturele achtergronden. Maar de toegepaste methode, met inachtneming van deze verschillende culturele processen, kan worden toegepast om beeldvormingsprocessen en identiteitsconstructie van deze groepen in de media te onderzoeken. Alvorens over te gaan op de uitwerking van deze methode, worden in de onderstaande paragrafen eerst de belangrijkste theoretische begrippen toegelicht.

§ 3.3 Communicatie en cultuur

In deze paragraaf wordt dieper ingegaan op de begrippen communicatie en cultuur, in relatie tot de onderwerpen beeldvorming en media. Zoals in de inleiding al is opgemerkt, speelt communicatie een belangrijke rol in de verhouding van de mens tot zijn cultuur. Om deze complexe relaties goed te kunnen doorgronden wordt in dit onderzoek de *rituele* functie van communicatie via mediakanalen centraal gesteld en ligt minder de nadruk op de meer gangbare transmissiefunctie van communicatie via mediakanalen. Deze transmissiefunctie stond tot eind jaren tachtig van de vorige eeuw centraal in vrijwel alle wetenschappelijke mediaonderzoeken. Communicatie wordt binnen deze visie primair gezien als doorgeefluik van betekenissen (transmissie), een functie die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds belangrijker werd doordat de technologie van de moderne communicatie (van telegraaf tot internet) een steeds grotere rol is gaan spelen in onze samenleving en het denken over die samenleving (Carey, 1989, p. 13 - 19).

Een studie die de traditionele, ééndimensionale zienswijze op de transmissiefunctie van communicatie in de jaren zeventig van de vorige eeuw veranderde, is het onderzoek *Encoding / decoding* (1973) van Stuart Hall. Hall deed onderzoek naar het betekenisgevingsproces, richtte zijn aandacht op de ‘lezerszijde’ van het mediaproduct en stelde vast dat de betekenis van een mediaproduct deels door de maker (*encoding*) en deels door de kijker of lezer van het mediaproduct (*decoding*) wordt geconstrueerd. Simpel gezegd: de maker van een mediaproduct geeft (al dan niet bewust) een bepaalde betekenis aan dat mediaproduct, die door de kijker of lezer vervolgens geheel anders kan worden geïnterpreteerd. Hall onderscheidde hierbij drie verschillende vormen van receptie. Als de bedoeling van de schrijver geheel samenvalt met de interpretatie van de lezer is er volgens Hall sprake van *preferred reading*. Als de bedoeling van de schrijver slechts ten dele of geheel niet samenvalt met de interpretatie van de lezer is er sprake van *negotiated* of *oppositional reading* (Gauntlett, 2002, p. 26 - 27).

Zo kan een lovend artikel over positieve discriminatie van moslimvrouwen op de arbeidsmarkt (*encoding*) door sommige lezers worden geïnterpreteerd als beledigend en discriminerend (*decoding*) en kan een foto van een succesvolle en onafhankelijke vrouw met hoofddoek door sommige lezers - juist vanwege de hoofddoek - worden gedecodeerd als onderdrukte en onvrije vrouw (*oppositional reading*). Zelfs als het artikel gaat over haar onafhankelijkheid als vrouw of succes als *manager* (*encoding*) zullen er desondanks toch mensen zijn die haar hoofddoek als symbool van onderdrukking en afhankelijkheid blijven zien en in haar verhaal om die reden precies het tegenovergestelde lezen (*decoding*). Hoewel Hall in het theoretische kader niet meer aan bod zal komen, laat hij met zijn even eenvoudige als beroemde theorie in de jaren zeventig al zien dat beeldvorming het gevolg kan zijn van verschillen in interpretaties van de werkelijkheid.

James Carey, die in 1989 zijn even beroemde als kritische essay *Communication as Culture* publiceerde, benadert communicatie via mediakanalen op een geheel ander niveau. Daar Hall zich richt op het betekenisgevingsproces zelf, richt Carey zich meer op de maatschappelijke betekenis van communicatie via mediakanalen. Carey beschrijft in zijn essay een veel oudere, meer abstracte functie van communicatie, één die meer betrekking heeft op abstracte begrippen als ‘delen, participatie, associatie en gemeenschappelijk geloof’. Carey werd geïnspireerd door John Dewey’s klassieke communicatiestudie *Experience and Nature* uit 1939, en hoewel Dewey zich in zijn studie eveneens richtte op de transmissiefunctie van communicatie, stipte hij - hetzij

impliciet - ook dit andere aspect aan van communicatie. Deze functie wordt door Carey de *rituele* functie van communicatie genoemd. Communicatie wordt hierin niet louter gezien als een doorgeefluik van informatie, maar als middel om de maatschappij, de gemeenschap of sociale cohesie in stand te houden: *'A ritual view of communication is directed not toward the extension of messages in space but toward the maintenance of society in time'* (Carey, 1989 p.13-15, 18). Deze rituele functie van communicatie gaat uit van het 'delen' van communicatie in plaats van het 'mededelen' van informatie, zoals in de transmissievisie centraal staat. De werkelijkheid ontstaat niet *door* communicatie, zo stelt Carey, maar *in* communicatie.

Binnen deze rituele benadering van mediacommunicatie wordt een dag- of nieuwsblad niet beschouwd als medium dat informatie overdraagt, maar als een werkelijkheidsconstructie op zich. Dagbladen creëren doelgroepen, leefpatronen en zienswijzen en spreken lezers aan als leden van steeds wisselende sociale gemeenschappen. Zelfs nieuws is volgens Carey een *vorm* van cultuur, die door een specifieke sociale klasse op een zeker moment in de geschiedenis is uitgevonden en wordt gehandhaafd om de *status quo* te waarborgen. Journalistiek speelt in deze redenering een voorname rol in de constructie van werkelijkheid, evenals andere *symbol systems* zoals religie, wetenschap en kunst. Niet het effect van de journalistieke boodschap, maar *'the role of presentation and involvement in the structuring of readers life and time'* is volgens Carey van essentieel belang om het begrip beeldvorming in zijn complexiteit te kunnen doorgronden (Carey, 1989, p.17-26 en 30-31).

De complexe relatie tussen cultuur en media wordt begrijpelijker als we de relatie vanuit dit rituele perspectief beschouwen. De media (re-)construeren binnen deze zienswijze groepsverbanden, waarin mensen worden in- en uitgesloten van bepaalde collectiviteiten. Juist die rituele functie geeft de media een diepe culturele betekenis, omdat ze gedeelde gebruiken, overtuigingen, normen en waarden veronderstellen, maar ook in omloop brengen, versterken en ondermijnen (Van Zoonen, 2004, p. 5 - 7). Zo stelt Liesbeth van Zoonen in haar studie *Media, Cultuur en Burgerschap* dat de Nederlandse media een voornamelijk 'witte' Nederlandse gemeenschap construeren en dat etnische minderheden buiten worden gesloten door 'het niet over ze te hebben of door ze als problematisch af te schilderen' (Ibid., p. 8). Hoewel Van Zoonen's formuleringen in wetenschappelijk opzicht misschien wat ongenueanceerd zijn, beschrijft zij in haar onderzoek wel een interessante relatie tussen media, cultuur en burgerschap,

waarbij de rituele functie van de media er in feite voor zorgt dat *alle* soorten media en media-inhoud van belang zijn voor de hedendaagse invullingen van burgerschap en voor de hedendaagse individuele en collectieve ervaring deel uit te maken van een gemeenschap of samenleving.

Carey's visie op (media-)communicatie als een ritueel proces, dat gericht is op het in stand houden van de sociale cohesie in de samenleving, vertoont enkele raakvlakken met de theorieën van de bekende communicatiewetenschapper George Gerbner. Gerbner beschrijft communicatie via massamedia namelijk als sociale interactie door middel van boodschappen, waardoor een symbolische werkelijkheid wordt gecreëerd. Deze boodschapsystemen (let op de vergelijking met Carey's *symbol systems*) stellen de grenzen en de algemene patronen waarbinnen individuen en groepen hun selecties maken, interpretaties geven en processen van beeldvorming plaatsvinden (Vergeer, 2000, p. 12 - 13). Hoewel Carey en Gerbners theorieën grote verschillen kennen, ligt de overeenkomst opgesloten in de symbolische realiteit die de massamedia volgens beide communicatiewetenschappers creëren.

We zien dat de rituele functie van de media een belangrijke rol kan spelen in de (re-)constructie van een cultuur. Daarnaast is cultuur van belang om het begrip identiteit, dat in de volgende paragraaf wordt uitgelegd, in een bredere theoretische context te kunnen plaatsen. Cultuur verwijst namelijk naar menselijke activiteiten en symbolische structuren die deze activiteiten een zekere betekenis geven. Cultureel antropoloog Hans Tennekes beschouwt cultuur vanuit een specifiek antropologische invalshoek en beschrijft cultuur als een dynamisch menselijk product dat zowel een objectieve werkelijkheid buiten het individu om is, als een subjectieve werkelijkheid in de mens zelf. Net zoals Carey beschouwt Tennekes beeldvorming als een belangrijk en complex *cultureel* proces, waarbij (symbolische) voorstellingen, interpretaties, betekenis geven (duiden), dynamiek en werkelijkheidsconstructies een zeer belangrijke plaats innemen (Tennekes, 1990, p. 18 - 24).

Dynamiek is een ander belangrijk element in de visie van Tennekes op cultuur. Volgens Tennekes veranderen mensen hun cultuur continue (dynamiek) door processen van externalisatie, objectivering en internalisering. Van externalisatie is volgens Tennekes sprake als in menselijk handelen maatschappelijke en culturele feiten worden gecreëerd en objectivering is het proces waarbij ideeën van individuen uitlopen op een trend met een geheel eigen dynamiek die kan uitmonden in institutionalisering. Bij internalisering verloopt dit proces precies

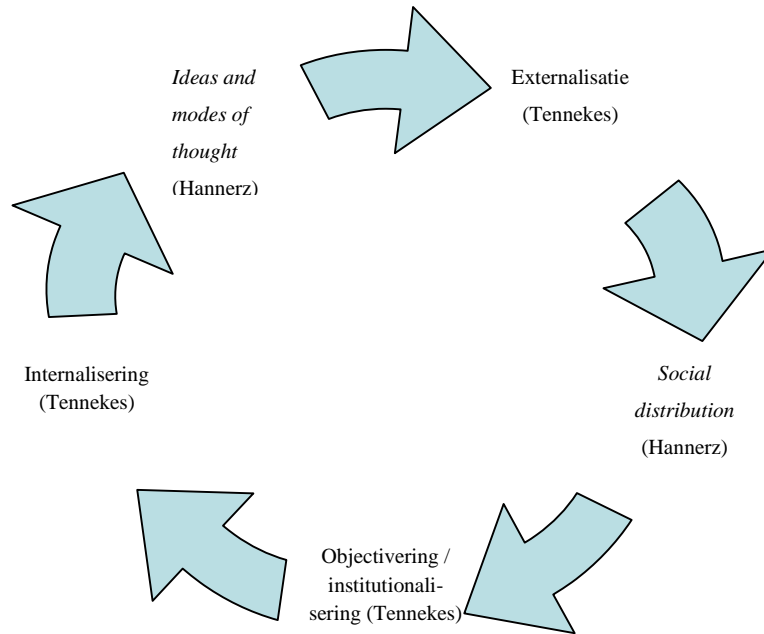
omgekeerd: hierbij worden culturele inzichten, waarmee mensen in aanraking komen, eigen gemaakt (Tennekes, 1990, p. 18 - 24). Hoewel Tennekes, in tegenstelling tot Van Zoonen, niet specifiek de rol van de media in deze veranderingsprocessen bestudeert, noemt hij de rol van de media in het bewustwordingsproces en als katalysator van deze veranderingen een aantal keer expliciet (Tennekes, 1990, p. 20, 23,). In relatie tot de onderzoeksvraag betekent deze redenering dat het lezen over moslimvrouwen culturele veranderingen op micro, maar ook op macroniveau teweeg kunnen brengen. Zo kan een achtergrondverhaal over het islamitische geloof een individuele lezeres doen besluiten ook een hoofddoek te gaan dragen of deze juist niet meer te dragen (internalisering) en kan een individuele daad van verzet, protest of zelfs een religieuze moord andere groepen mensen inspireren tot een structureel andere interpretatie van zijn of haar geloof (externalisering).

Tennekes neemt met zijn antropologische visie op cultuur afstand van de wijd verspreide gedachte over de islam in Nederland dat religie een zichzelf verklarend systeem zou zijn, dat ook nog eens verklaart waarom moslims handelen zoals ze handelen. Het wijd verbreide spreken in de media over ‘moslimcultuur’ in plaats van over de Turkse of Marokkaanse cultuur is volgens Tennekes een typisch uitvloeisel van die gedachte (Tennekes, 2004, p. 1). Zoals in de vorige paragraaf al opgemerkt, en zoals diverse internationale onderzoeken (oa. Poole 2002, Lynch, 2007) aantonen, worden moslims in de media vaak als een homogene religieuze groep gepresenteerd, zonder dat daarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de diverse culturen of etniciteiten waaruit moslims afkomstig zijn. Volgens Tennekes is dit een fundamenteel foutieve gedachtegang omdat religie, net zoals cultuur te beschouwen is als een maatschappelijk product dat kan worden verklaard uit de maatschappelijke en culturele context waarvan ze deel uit maakt. In relatie tot mijn vraagstelling ligt het binnen deze gedachtegang in de lijn der verwachtingen dat de culturele of etnische achtergronden van de moslimvrouwen geen of slechts een kleine rol spelen in de constructie van hun identiteit door de media.

Daar Tennekes zich meer richt op de dynamiek binnen culturen en Carey communicatie via mediakanalen beschouwt als een vorm van cultuur, integreert sociaal antropoloog Ulf Hannerz, beide begrippen in zijn studie *Cultural Complexity*. Hannerz noemt de culturele implicaties en consequenties van het bestaan van massamedia in de samenleving een grotendeels onbestudeerd gebied, een *intellectual ghetto*. Hij assimileert in zijn studie de sociale functies van massamedia in relatie tot de culturele complexiteit van moderne (lees: complexe) samenlevingen en

onderscheidt daarbij drie verschillende dimensies van cultuur. Allereerst zijn er de ideeën en denkwijzen van mensen (*ideas and modes of thought*), een aandachtsgebied dat voornamelijk het domein is van antropologen. Als tweede dimensie noemt hij vormen van externalisatie (*forms of externalization*), waarmee hij doelt op de verschillende manieren waarop betekenis (*meaning*) publiek wordt gemaakt. Deze tweede dimensie heeft vooral betrekking op de technische mogelijkheden en functies van de massamedia. Een derde en laatste dimensie heeft betrekking op de sociale distributie (*social distribution*). Dit is de manier waarop de collectieve cultuur wordt verspreid. Bij de bestudering van deze derde dimensie ligt de nadruk op meer inhoudelijke aspecten van de relatie tussen cultuur en sociale structuren centraal. Met andere woorden: hoe wordt sociale betekenis in een samenleving ge(re-)produceerd? (Hannerz, 1992, p. 7 - 11, 26, 29)

Door de theorie van Hannerz te combineren met de zienswijze van Tennekes kunnen vijf opeenvolgende fasen worden onderscheiden, waarin de dynamische en wederkerige relatie tussen individu, media en cultuur in kaart kan worden gebracht. De beginfase hierbij is Hannerz' *ideas and modes of thought*, waarin de bestaande manier van denken van het individu (of groep) wordt beschreven en in het model als beginpunt fungeert. Als individuen deze ideeën omzetten in handelen is er sprake van *externalisatie*, een term die Tennekes gebruikt om het 'gezamenlijk voortbrengen van het eigen bestaan' aan te duiden (Tennekes, 1990, p. 22). Wanneer dit handelen specifiek via mediakanalen gedistribueerd wordt, is er sprake van *sociaal distributie* (Hannerz) wat in dit model uitgelegd kan worden als de feitelijke objectivering van de eerste fase. Dit proces kan zowel het resultaat als het gevolg zijn van het proces van *objectivering* en uiteindelijk *institutionalisering* tot gevolg hebben (Tennekes). Tot slot kunnen deze nieuwe culturele of maatschappelijke inzichten op individueel niveau via het proces van internalisering eigen worden gemaakt (Tennekes). Als het proces van internalisering is voltooid, is er feitelijk een nieuwe bestaande manier van denken van het individu (of groep) ontstaan. De opeenvolgende fasen worden weergegeven in de onderstaande figuur.

Samenvatting

In deze paragraaf is de rituele functie van (media-)communicatie uitgelegd en de belangrijke rol die deze vorm van communicatie speelt in relatie tot het begrip cultuur. Ook is kort ingegaan op de theorie van Stuart Hall, die binnen de traditionele transmissiefunctie van mediacommunicatie tot meer aandacht voor de receptie van mediaproducten leidde. Hoewel Hall en Carey communicatie via mediakanalen op een geheel ander niveau benaderen, zijn beide zienswijzen bruikbaar om een complex begrip als beeldvorming beter te kunnen begrijpen. In deze paragraaf is daarnaast aandacht aan het begrip cultuur besteed. Hierbij is de antropologische visie op het begrip cultuur belicht, omdat deze invalshoek meer aandacht heeft voor de dynamiek binnen culturele processen (Tennekes) en de specifieke rol van de massamedia daarin (Hannerz). Communicatie via mediakanalen is feitelijk een proces dat directe en indirecte invloed heeft op het proces van cultuurvorming, cultuurverandering en bijdraagt aan het in stand houden van de sociale cohesie (Gerbner en Carey). Tot slot is de dynamische en wederkerige relatie tussen individu, media en cultuur beschreven door de theorieën van Tennekes en Hannerz te combineren.

§ 3.4 Identiteit

Voor de beschrijving van één van de belangrijkste theoretische begrippen in deze thesis, identiteit, is als uitgangspunt de *theory of structuration* van de Britse socioloog Anthony Giddens gebruikt, een holistische en sociaal-constructivistische theorie die grote raakvlakken vertoont met Tennekes' visie op cultuur en identiteit. Giddens wordt beschouwd als één van de belangrijkste naoorlogse theoretici op het gebied van de sociologie. Hij verbindt belangrijke elementen uit de bekende theorieën van klassieke sociologen als Weber, Durkheim en Habermas met elkaar en legt in zijn *theory of structuration* een sterke nadruk op de alledaagse, sociale interactie waarbij hij causale verbanden legt tussen individuele en sociaal-maatschappelijke interactie (*structuration*). Naast ruime aandacht voor het begrip identiteit en het werk van Giddens, zullen in deze paragraaf ook enkele andere theorieën over identiteit worden besproken.

In de wetenschappelijke literatuur wordt met betrekking tot het begrip identiteit vaak een onderscheid gemaakt tussen iemands persoonsidentiteit en de sociale identiteit. Een even eenvoudige als bruikbare definitie is die van de Nederlandse sociaal-anthropoloog Maykel Verkuyten, die veel onderzoek deed naar etnische identiteiten. Het begrip identiteit heeft volgens Verkuyten betrekking op de wijze waarop mensen zichzelf en anderen positioneren in de sociale omgeving en de wijze waarop dergelijke posities een persoonlijke betekenis krijgen (Verkuyten, 1988, p. 60). Zijn uitleg laat zien dat zowel sociale als persoonlijke identiteiten worden gedefinieerd in verhouding tot anderen. Een identiteit ontstaat volgens Verkuyten doordat er binnen een samenleving onderscheid gemaakt wordt tussen mensen, waarbij op basis van specifieke kenmerken de sociale omgeving in categorieën wordt verdeeld. Er wordt een verdeling gemaakt tussen mensen die bepaalde onderscheidende kenmerken wel- en tussen mensen die bepaalde onderscheidende kenmerken niet bezitten. Deze sociale indelingen maken voor anderen herkenbaar wie iemand is en op deze manier creëren actoren een orde in de sociale omgeving waardoor deze beheersbaar wordt (Verkuyten, 1988, p. 61). Omdat er verschillende criteria mogelijk zijn om mensen in categorieën te plaatsen en een onderscheid tussen wij (*we*) en zij (*the other*) te maken, hebben mensen per definitie meerdere identiteiten. Zo kan iemand tegelijkertijd leraar, vrouw, moslim, Nederlands, Marokkaans en Amsterdammer zijn.

Binnen de veelgebruikte sociale identiteitstheorie wordt de sociale identiteit van mensen gezien als object van (voortdurende) evaluatie dat men zo positief mogelijk voorstelt. Bij deze evaluatie is een andere groep nodig om de kenmerken van de eigen identiteit, zoals bijvoorbeeld nationaliteit, cultuur of opleidingsniveau, te kunnen evalueren. Daarbij hebben mensen de neiging om de eigen sociale identiteit als positiever te zien dan andere groepen of sociale identiteiten (Meertens en Von Grumbkow, 1988, p. 342 - 343). Met deze inzichten in het achterhoofd, en met de media als een alomtegenwoordige bron van uitwisseling en interactie van allerlei verschillende culturele betekenissen, is het denkbaar dat de islamitische cultuur via de verschillende media als inferieur wordt geconstrueerd, juist omdat deze negatieve constructie een positieve evaluatie van de eigen identiteit teweeg kan brengen. De sociale identiteitstheorie van de sociaal-psycholoog Henri Tajfel toont deze 'natuurlijke neiging' van groepen mensen overtuigend aan. Tajfel stelt in zijn beroemde theorie onder meer dat mensen categoriseren om hun sociale omgeving overzichtelijker te maken. Het fenomeen dat mensen vermeende positieve kenmerken van de eigen groep sterker benadrukken noemt hij *positive group distinctiveness* (Vergeer, 2000, p. 4 - 6).

Ook de ideeën van Tennekes over identiteit zijn bruikbaar om identiteitsconstructies op een meer genuanceerde manier te benaderen. Volgens zijn, eveneens, antropologische benadering is identiteit primair een *sociale identiteit* en worden vragen over zelfidentiteit in belangrijke mate beantwoord in termen van 'waar hoor ik bij?' Identiteit wordt door Tennekes dan ook niet opgevat als hetgeen een individu uniek maakt, maar er wordt bij de constructie van identiteit juist gekeken naar wat *gedeeld* wordt met anderen. Identiteit is in deze visie iets dat een individu herkenbaar maakt als lid van een bepaalde groep (Tennekes, 1995). Interessant zijn daarbij de ideeën die Tennekes heeft over het gegeven dat vele Nederlandse moslimmigranten en hun kinderen de islam zien als centrale factor in hun levenswijze en als datgene wat aan diegenen die die levenswijze volgen uiteindelijk een identiteit verschaft. Tennekes verbindt die religieuze identiteit niet zozeer aan de aard van de islam als wel aan de aard van de culturele traditie die moslims hebben meegenomen vanuit het moederland. Die traditie kan in meer of mindere mate gesecculariseerd zijn, maar is over het algemeen minder gesecculariseerd dan veel westerse landen zelf zijn. Het moslim-zijn in de eigen (etnische) groep blijft - zoals in het land van herkomst - een vanzelfsprekend en onontkoombaar gegeven, maar anders dan in het land van herkomst onderscheidt men zich in Nederland *juist* door het moslim-zijn van de omgeving. Het gevolg

daarvan kan zijn dat men nog overtuigender vasthoudt aan de eigen religie en dat de islam voor zowel het individu als voor de sociale omgeving gaat fungeren als ‘*plechtanker van de (etnische) identiteit van de eigen groep*’ (Tennekes, 2004, p. 9 - 10).

Giddens legt in zijn omvangrijke werk causale verbanden tussen het begrip identiteit en de ontwikkeling van moderne samenlevingen. Hij geldt daarmee als één van de grootste critici van het begrip postmodernisme, dat hij in zijn eigen werk laat-modernisme noemt. Giddens maakt in zijn theorie een onderscheid tussen traditionele (of pre-moderne) samenlevingen en moderne (of post-traditionele) samenlevingen, waarbij moderniteit in zijn ogen nog een *unfinished project* is. Moderniteit komt volgens Giddens weliswaar voort uit het zogenaamde verlichtingsrationalisme van de achttiende eeuw (beginfase) waarin religieuze dominantie en het *ancient régime* plaats maakten voor nationale volksdemocratieën, maar het kenmerkt zich evengoed door een scherpe kritiek op datzelfde verlichtingsrationalisme. Deze kritiek is volgens Giddens een vast kenmerk van de late fase van moderniteit en uit zich volgens hem in een groeiend cultureel zelfbewustzijn en zelfreflexiviteit, een toenemend consumentisme en meer scepsis tegenover alles verklarende theorieën en ideologieën (*meta-narratives*), zoals bijvoorbeeld religie, wetenschap of Marxisme. Door deze vorm van anti-rationaliteit *juist* als fundamenteel onderdeel van het (laat-) modernisme te beschouwen, en niet als kenmerk van postmoderniteit, overbrugt Giddens een zeer belangrijke dualiteit in het denken over moderniteit en de relatie tot het begrip identiteit (Tucker, 1998, p. 93, 125 - 128).

Volgens Giddens - en veel gangbare sociologische theorieën - wordt in traditionele samenlevingen of gemeenschappen de identiteit van mensen voornamelijk bepaald door vaststaande sociale regels, sociale instituties, vaste gebruiken en tradities. Sociale rollen, omgangsvormen, toekomstambities en zelfs kledingkeuze staan in veel gevallen vast en zijn om die reden geen onderwerp van voortdurende reflectie. Iemands identiteit en de ontwikkeling ervan staan in grote lijnen vanaf de geboorte vast en worden niet bepaald door de vrije keuzen die een individu kan maken. Door het wegvallen van deze vaste sociale regels, waarden en tradities zijn in onze moderne samenleving fundamentele vragen als ‘wie te zijn, wat te doen en hoe te handelen?’ steeds meer bij het individu komen te liggen. En het antwoord op deze vragen is, met betrekking tot de constructie van de eigen identiteit, steeds complexer en gedifferentieerder geworden. De zelfidentiteit (*self-identity*) is volgens Giddens om die reden

steeds meer het product van zelfreflectie geworden, in plaats van een statisch en door traditie bepaald gegeven, zoals dat in meer traditionele of pre-moderne samenlevingen het geval is (Gauntlett, 2002, p. 16, 92 - 110, Giddens, 1991, p. 56, 70, 99, 194 - 196).

Giddens beschouwt identiteit in de moderne samenleving als een reflexief project, als een dynamische sociale constructie, waarin mensen hun eigen biografie construeren, compleet met een narratieve structuur van het zelf. Bij deze (reflexieve) constructie van die eigen biografie beschouwt Giddens actoren als competent handelende individuen die hun gedrag reflexief sturen, ook al zijn de kennismogelijkheden soms beperkt. Dit, wat Giddens discursieve bewustzijn noemt, verwijst naar de kennis die mensen hebben over de eigen doelen en motieven voor hun handelen. Om de capaciteit van de actor tot het handelen in de omgeving inzichtelijk te maken, gebruikt Giddens de term *agency*. In dit concept wordt de nadruk gelegd op de capaciteit van mensen (*agents*) om vrije keuzes te maken en deze vervolgens zichtbaar te tonen aan de omgeving (Gauntlett, 2002, p. 104 - 106, Verloo, 1992, p. 11 - 13). Giddens nuanceert zijn definitie van vrije keuze door te stellen dat de actor in zijn keuze ook wordt beïnvloed door zijn omgeving (*structure*). Hoewel hij de nadruk op de handelende actor legt, onderschrijft hij een subjectivistische visie op de werkelijkheid niet volledig. Het handelen van individuen berust op én geeft vorm aan structuren in de samenleving. Structuren in de samenleving zijn dus zowel middel tot als uitkomsten van sociaal handelen (Verloo, 1992, p. 12 - 13).

De zienswijze van Giddens is in relatie tot de centrale vraagstelling in meerdere opzichten bruikbaar om complexe vraagstukken over identiteitsconstructie van de onderzoeksgroep (moslimvrouwen) beter te kunnen doorgronden. Lichaamscontrole (*bodily self-management*) in dagelijkse interacties vergelijkt Giddens in zijn boek *Modernity and Self-Identity* enerzijds als beschermende cocon, maar anderzijds ook als een middel om de narratieve structuur van het zelf te uiten. Zo kan het dragen van een hoofddoek worden gezien als een symbool van religiositeit, maar ook worden geïnterpreteerd als een *reflexive mobilisation* van het lichaam (Giddens, 1991, p. 55 - 56). Ook de keuze voor het al dan niet dragen van een hoofddoek kan worden genuanceerd. Zoals we al in de inleiding konden zien, wordt in veel discussies over dit onderwerp de vrije keuze diametraal geïmagineerd tegenover de (religieuze of masculiene) dwang van geldende normen en sociale controle. In de gedachtegang van Giddens kan de keuze voor het al dan niet dragen van een hoofddoek echter gebaseerd zijn op beide: de actor is als

agent autonoom en vrij in haar keuze, maar die keuze kan op zijn beurt wel gebaseerd of geïnspireerd zijn door de sociale omgeving. Het mag duidelijk zijn dat als individuele vrouwen onder fysieke dwang door hun man worden verplicht om een hoofddoek te dragen, dat er dan sprake is van letterlijke dwang en van een vrije keuze of sociale dwang geen sprake is. Ook Giddens' ideeën over de verschillen tussen een traditionele en moderne samenleving en de constructie van identiteit bieden interessante aanknopingspunten in relatie tot de centrale onderzoeksvraag. Veel moslimvrouwen in Nederland zijn oorspronkelijk afkomstig uit landen die in sommige opzichten meer kenmerken van de traditionele (of pre-moderne) samenleving vertonen dan de Nederlandse samenleving dat doet. Al dient men in wetenschappelijk opzicht erg voorzichtig om te gaan met een dergelijke veronderstelling. Zo is men geneigd te denken dat maatschappelijke genderrollen van moslimvrouwen veel traditioneler zijn dan genderrollen in de 'moderne' Nederlandse samenleving. Toch zijn, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, attitudes in Nederland met betrekking tot het moederschap en de opvoeding van het kind nog erg traditioneel te noemen. Een ander voorbeeld is Turkije, waar veel Nederlanders of hun ouders oorspronkelijk uit afkomstig zijn. De staatsinrichting van Turkije is in hoge mate seculier (modern) te noemen, terwijl de scheiding tussen kerk en staat in Nederland veel minder duidelijk is en feitelijk dus minder modern is te noemen. Deze voorbeelden tonen aan dat de scheidslijn tussen modern en traditioneel geen scherpe is, maar in de praktijk veeleer vloeiend in elkaar overloopt.

Volgens Giddens verschaffen de media ons toegang tot gemeenschappen die in fysiek of sociaal opzicht ver van ons vandaan liggen. De media fungeren hierbij letterlijk als *mediator* (bemiddelaar) van *distant events* (veraf gelegen gebeurtenissen) *into everyday consciousness* (Giddens, 1991, p. 23). Zo bieden artikelen over moslimstudenten in Pakistaanse madrassas een unieke inzage in een wereld die ontoegankelijk is voor het lezerspubliek en maken veel Nederlandse lezers uitsluitend kennis met de leefwereld van (Nederlandse) moslimvrouwen via de media. Hoewel Giddens in zijn boek een veel bredere uitleg geeft van het begrip *mediated experience* spelen met name de massamedia een voorname rol in de constructie van sociale relaties en oefenen grote invloed uit op de constructie van de zelf-identiteit: '*mediated social situations construct new communities and differences between preconstituted forms of experience*' (Giddens, 1991, p. 84).

De (veronderstelde) toegenomen belangstelling voor religie als allesverklarend systeem van zingeving verklaart Giddens vanuit de toename van keuzemogelijkheden in de moderne samenleving. In deze samenleving is religie slechts één van de vele systemen van zingeving dat een al dan niet coherente levensstijl (*lifestyle*) te bieden heeft. Deze toegenomen ‘concurrentie’ tussen zingevingssystemen kan onzekerheden tot gevolg hebben en ertoe leiden dat leden van een bepaalde religie zich meer gaan terugtrekken in wat door hen als ‘zuivere leer’ wordt genoemd (Giddens, 1991, p.181). Daarnaast beschouwt Giddens religie als één van de vele keuzemogelijkheden die de moderne samenleving te bieden heeft. Doordat religie in deze complexe maatschappij heldere antwoorden geeft op existentiële vragen als ‘wie te zijn, wat doen en hoe te handelen?’ is het voor veel mensen een aantrekkelijk houvast in verwarrende tijden. Giddens beschouwt religieus fundamentalisme hiermee als een kenmerk van de laat-moderne samenleving (Giddens, 1991, p. 142, p. 220).

In deze paragraaf werd het begrip identiteit geïntroduceerd aan de hand van de theorieën van Tennekes en Giddens. Ook werden enkele inzichten en theorieën uit de sociale psychologie gebruikt. De voornaamste conclusie die uit deze paragraaf kan worden getrokken is dat zelfidentiteit (*self-identity*) een complexe sociale constructie is en individuele noties over het zelf weergeeft. Identiteit bestaat uit talrijke elementen zoals religie, etniciteit, klasse, leeftijd, culturele achtergrond, seksualiteit, gender, opleidingsniveau of nationaliteit. Zelfs muziek en de daarbij behorende levensstijl wordt door sommigen als voornaamste element in hun identiteitsconstructie gebruikt. Belangrijke elementen, zoals religie, cultuur en etniciteit worden vaker genoemd dan andere elementen en kunnen zowel door het individu centraal worden gesteld in iemands identiteitsconstructie als door externe sociale factoren - zoals mediaberichtgeving (Gauntlett, 2002, p. 13 - 14). Belangrijk is hier - wederom - de wisselwerking tussen micro- en macroprocessen. Het is namelijk voorstelbaar dat voor een Marokkaanse Nederlander de biculturele achtergrond het belangrijkste element is in de constructie van haar individuele (zelf-)identiteit. Echter, wordt zij als individueel lid van een etnische (of culturele) groep in de mediaberichtgeving steeds aangesproken als Marokkaanse moslima, dan kan dit religieuze element door externe factoren het belangrijkste kenmerk van haar identiteit worden *gemaakt*, zonder dat dit voor het bewuste individu zelf wordt aangemerkt als het belangrijkste aspect van haar eigen identiteit (*labeling*). Het is denkbaar dat dit verschijnsel een belangrijke rol speelt binnen de identiteitsconstructies van moslimvrouwen.

§3.5 Gender

Een belangrijk element van identiteit is gender. Gender is een moeilijk te omschrijven en complex begrip en - als onderdeel van iemands identiteit - een belangrijk theoretisch begrip in deze thesis. Daar sekse of geslacht eenvoudigweg verwijst naar het biologische of lichamelijke verschil tussen mannen en vrouwen, duidt de term gender op de (sociaal-)culturele of religieuze invulling of omkleeding van een specifieke sekse. Gender zou men simpelweg 'sekserol' kunnen noemen en heeft betrekking op meer abstracte ideeën of betekenissen en gedragspatronen, die vrijwel altijd deel uit maken van het dominante werkelijkheidsbeeld in de samenleving. (Mooren, 2001, p. 28 - 30.) Gender kan, evenals identiteit, worden beschouwd als een sociale constructie of, zoals sociologe Judith Butler het noemt, een sociaal geconditioneerde *performance*. Gender is een belangrijk onderdeel van iemands zelfidentiteit en is volgens Butler, die veel van haar ideeën ontleende aan de Franse socioloog Michel Foucault, tijd-, context- en cultuurgebonden en steeds aan verandering onderhevig. Met andere woorden: '*Gender is what you do at particular time, rather than a universal who you are*'. (Gauntlett, 2002, p. 138 - 139.)

Aan de hand van inzichten uit de sociale psychologie zijn wel uitspraken te doen over genderkenmerken die overal ter wereld als 'typisch mannelijk' of 'typisch vrouwelijk' worden gezien. Binnen deze tak van wetenschap wordt de term seksestereotype veelvuldig gebruikt en is te definiëren als een cognitieve structuur die georganiseerde kennis bevat over vrouwen en mannen. Opvallend is daarbij dat wereldwijd grote overeenstemming bestaat over welke eigenschappen vooral met vrouwen worden geassocieerd en welke vooral met mannen. Zo worden emotionaliteit, empathie, afhankelijkheid, gevoeligheid, aanstellerigheid, behulpzaamheid en verlegenheid vaak beschouwd als typisch feminiene eigenschappen en agressiviteit, avontuurlijkheid, moed, zelfverzekerdheid, het hebben van lef en het nemen van initiatief vaker gezien als typische uitingen van masculiniteit (Meertens en Von Grumbkow, 1988, p. 381 - 394).

Noties van 'typische' vrouwelijkheid en mannelijkheid zijn in de westerse media de laatste jaren overigens aan duidelijke veranderingen onderhevig. Zo heeft een 'typisch mannelijk' stijlicoon als David Beckham 'typisch feminiene' kanten (modieus, huiselijk, gevoelig) en heeft een 'typisch vrouwelijk' popidool als Madonna ook 'typisch masculiene' kanten (daadkracht, zakelijk succes en macht). Als traditionele genderverschillen nog meer vervagen, zoals bij popsterren als Marilyn Manson en Ziggy Stardust (het alter ego van David Bowie in de jaren

zeventig) is er volgens Judith Butler zelfs sprake van *gendertrouble*, ofwel het vervagen van de traditionele *gender*-grenzen, wat een meer complexe en minder stereotype representatie van *gender* in de media tot gevolg heeft. Dit verschijnsel, dat de traditionele, dominante en op sekse gebaseerde rolverdeling ondermijnt, is vooral sinds de jaren negentig mediabreed waarneembaar. (Gauntlett, 2002, pag. 57 - 90.) Dit wil echter niet zeggen dat *gender* stereotyperingen niet meer voorkomen in de media. Integendeel: de vrouw wordt in veel media-uitingen nog steeds geportretteerd als de zorgzame moeder, de vlijtige huisvrouw, een seksueel (lust-)object of als kwetsbaar, afhankelijk en onderdanig (Van Zoonen, 1994, p. 66).

De rol die Europese moslimvrouwen innemen in deze specifieke discussie over *gender*-relaties en -attitudes is zeer complex en gelaagd. Enerzijds worden de vrouwen geconfronteerd met westerse noties van emancipatoire idealen, zoals individuele vrijheid en gendergelijkheid, anderzijds hebben de vrouwen te maken met discussies over de positie van de vrouw binnen de islam en niet-westerse culturen. Anne Sofie Roald toonde in haar survey *Woman in Islam* (2001) aan dat er binnen de islam een enorme diversiteit bestaat aan vrouwbeelden en dat *gender*-relaties en -attitudes vaak worden beïnvloed door cultuurgebonden interpretaties van specifieke verzen in de koran (Roald, 2001, p. 183 - 184). Hoewel het nadrukkelijk niet de bedoeling is van dit onderzoek om aan de hand van wetenschappelijk en theologisch onderzoek een archetype moslimvrouw te construeren, waarmee de mediareflectie en constructie van *gender* (als onderdeel van identiteit) kan worden vergeleken, zijn er volgens Roald wel enkele *gender*kenmerken waarin een aanzienlijk deel van Europese moslima's zich onderscheidt van moslima's buiten Europa. Deze punten gaan over attitudes ten opzichte van arbeidsdeling, besnijdenis, fysieke mishandeling en gehoorzaamheid aan de man en worden in het volgende hoofdstuk kort toegelicht. De genoemde verschillen dienen nadrukkelijk te worden gezien als contextuele informatie over de onderzoeksgroep en niet als representatief voor het 'archetype, Europese moslimvrouw'.

De nadruk in dit onderzoek ligt op constructies van identiteiten van moslima's en processen van *framing* in de Nederlandse media. Er wordt in het theoretische kader om die reden niet te veel aandacht besteed aan maatschappelijke of religieuze noties van wat nu typische of stereotype *gender*kenmerken van moslima's zouden zijn. Zoals we ook al in de paragraaf over emancipatie zagen, zijn religieuze noties over *gender* in grote lijnen hetzelfde als binnen het christelijke en

joodse geloof. Niet alleen in hun algemene beeld over vrouwen, zoals het idee dat vrouwen in intellectueel en emotioneel opzicht inferieur zijn aan de man, maar ook in regels en voorschriften. Zelfs het dragen van een sluier is in diverse bijbelgeschriften onderwerp van voorschrift op bijeenkomsten van christenen, net zoals de plicht van vrouwen zich te onderwerpen aan hun man (oa. Verhofstadt, 2007, p. 36 - 37).

Het is de bedoeling van het onderzoek om via een media-analyse vast te stellen op basis van welke identiteitskenmerken de moslima in de Nederlandse dagbladen wordt geconstrueerd en gedefinieerd. Het uitgangspunt daarbij is dat mannen en vrouwen niet alleen ten opzichte van elkaar verschillende 'sekserollen' in de samenleving vervullen, maar dat er tussen vrouwen (en mannen) onderling grote verschillen zijn in relatie tot rolverwachtingen in de samenleving. Deze rolverwachtingen geven aan hoe mannen en vrouwen zich dienen te gedragen in hun sociale leven en brengen zodoende bepaalde rechten en plichten met zich mee. Deze seksspecifieke rollen zijn op te vatten als maatschappelijke gedragsrichtlijnen die via het socialisatieproces worden overgedragen. In relatie tot deze specifieke rolverwachtingen van moslimvrouwen kan alleen met zekerheid worden gezegd dat deze onderwerp zijn van levendige discussie en felle debatten, zowel in de islamitische wereld als daarbuiten (oa. Mernissi, 1991, Roald, 2001, Lynch, 2006 en Poole & Richardson, 2006).

§ 3.6 Socialisatie

Zoals in de vorige paragraaf al is aangestipt, speelt socialisatie een belangrijke rol bij het internaliseren van genderstereotypen. Socialisatie is een complex proces, dat door verschillende maatschappelijke factoren, zoals opvoeding, scholing, religie en de media wordt beïnvloed. Het laat zich misschien nog het best omschrijven als het proces van inwijding van mensen in de samenleving in een 'objectief' wereldbeeld. (Mooren, 2002, p. 25). Door het proces van socialisatie internaliseren mensen aan sekse gekoppelde eigenschappen als natuurlijke eigenschappen, waardoor gendergerelateerde eigenschappen vaak worden gezien als seksspecifiek. Eenvoudig gezegd: *leren* kleine meisjes van hun ouders en omgeving dat roze de mooiste kleur is die zij kennen of vinden zij dat uit zichzelf? Zouden die meisjes roze ook een mooie kleur vinden als ze van kleins af aan van hun ouders en omgeving te horen krijgen dat roze typisch een kleur voor jongetjes is en blauw typisch voor meisjes?

Op eenzelfde manier kan seksespecifieke socialisatie resulteren in een seksegebonden rolverdeling in verschillende aandachtsgebieden, zoals ouderschap, relaties, seksualiteit, opleiding, arbeidsverdeling en zelfs politiek.

De rol van de media hierin kan erg groot zijn. Volgens Gerbner hebben media een *public making ability*, waarmee massamedia zelfs nieuwe (historische) bases vormen voor de collectieve vorming van waarden en normen en een belangrijke rol spelen in het socialisatieproces. Gerbner beschouwt vooral de televisie als 'socialisatiemachine' die een (nieuw) collectief bewustzijn creëert en een overwegend homogeen beeld van de dominante cultuur zou weerspiegelen (Gerbner, 1985). Hij beschouwt cultuur als de manier waarop gemeenschappen hun gedeelde waarden en normen produceren en in stand houden en hij ziet het vertellen van verhalen (*story telling*) als dominant middel daarin. Tegenwoordig hebben de media de rol van *storytellers* overgenomen en, stelt Gerbner, is de mediacultuur (en vooral de televisie) zo alomtegenwoordig en indringend dat ze een cultuur oplegt in plaats van dat ze er deel van uitmaakt (Van Zoonen, 2004, p. 6 - 7).

Mediasocioloog Bernard Cohen beschreef de specifieke invloed van nieuwsmedia in 1963 als volgt: '*The press may not be succesful much of the time in telling people what to think, but it is stunningly succesful in telling its readers what to think about*' (Lowery en De Fleur, 1988, p. 329). Enerzijds relativeerde hij hiermee de invloed van de media op het socialisatieproces, anderzijds stipte hij het belangrijke onderwerp van *agenda setting* aan, waarin de media niet zozeer bepalen *wat* de mensen over een onderwerp denken, maar wel over *welke* onderwerpen gesproken wordt. McCombs en Shaw deden in 1967 longitudinaal onderzoek naar deze functie van *agenda setting* en onderzochten de specifieke rol van dagbladen hierin. Ook zij kwamen tot de conclusie dat deze *agenda setting* functie van dagbladen invloedrijk was, maar dat de invloed op de manier waarop mensen over bepaalde onderwerpen dachten minder groot was dan soms werd verondersteld (Lowery en De Fleur, 1988, p. 330 - 332).

Socialisatie is dus een proces dat door veel meer factoren wordt beïnvloed dan alleen de media. Door de sociologen Berger en Luckmann wordt socialisatie uitgelegd als een proces waarbij mensen geldende normen en waarden internaliseren en hiermee een coherent wereldbeeld ontwikkelen dat zij als objectief beschouwen. Daarnaast ontwikkelen mensen ook een coherent zelfbeeld als een identiteit, dat gerelateerd is aan hun wereldbeeld en de daarmee samenhangende waarden en normen. (Mooren, 2002, p. 25). Socialisatie volgens Berger en Luckmann heeft

significante raakvlakken met Tennekes' theorie over cultuurvorming en geldt volgens de sociologen als een leidend proces in het objectiveren van het zelfbeeld en het beeld van de samenleving. Berger en Luckman benadrukken in hun theorie een belangrijk element, dat ook in andere theorieën aanwezig is en door de Nederlandse socioloog Matthijssen treffend gedefinieerd wordt. Vanuit de maatschappij gezien is socialisatie '*het sociale proces, via hetwelk individuen worden ingevoerd in bestaande sociale systemen.*' Vanuit het individu kan socialisatie worden beschreven als: '*het proces waardoor individuen in interactie met de sociale omgeving hun eigen identiteit ontwikkelen.*' (Mathijssen geciteerd in Van der Zwart, 2007, p. 6).

Naast de invloed van de media en sociale omgeving op socialisatie is opvoeding eveneens te typeren als zeer belangrijke factor in het socialisatieproces. Diverse wetenschappelijke onderzoeken, waaronder die van de invloedrijke antropologe Margeret Mead hebben vanuit sociologische en psychologische hoek aangetoond dat de primaire socialisatie van genderidentiteit gedurende de eerste vier jaren van een kind plaatsvindt en dat de invloed van opvoeding en het gezin daarbij erg groot is. De denkbeelden die ouders hebben over genderrollen en het overdragen van deze rolverwachtingen komen veelal voort uit de sociale of religieuze groep waar zij toe behoren. Zo deed Mead in 1935 al onderzoek naar de invullingen van sekserollen in verschillende culturen. In haar beroemde boek *Sex and temperament in Three Primitive Societies* laat Mead zien dat binnen drie culturen, die op geringe afstand van elkaar wonen, sekserollen van vrouwen en mannen totaal omgekeerd aan elkaar kunnen zijn, ondanks elkaars fysieke nabijheid (Meertens en Von Grumbkow, 1988, p. 382).

In de roltheorie van Parsons zijn rolverwachtingen en socialisatie belangrijke determinanten om de verdeling van arbeid en zorg tussen partners te verklaren. Hoewel in deze thesis vooral de rol van de media centraal staat, wordt in deze paragraaf kort aandacht geschonken aan de conflicten die deze rolrepertoires in relatie tot het socialisatieproces kunnen voortbrengen. De diversiteit in perspectieven op rolverwachtingen kan namelijk tot gevolg hebben dat deze rolverwachtingen in conflict met elkaar raken. De geschepte verwachtingen en de plichten van de roldrager kunnen tot een rolconflict uitgroeien als mensen verschillende rollen moeten vervullen, waarvan de vereisten vanuit de omgeving praktisch of psychologisch strijdig zijn met elkaar. Volgens een proefschrift van Marjolein Morée, die specifiek onderzoek deed naar de Nederlandse situatie, zijn dergelijke conflicten vooral van toepassing op vrouwen. Zo is het combineren van het

moederschap met een beroepsrol, eerder een probleem voor de betrokken vrouw dan voor de man, die hoofdzakelijk de rol van kostwinner vervult (Morée, 1992, 21 - 22). Als daar, in het geval van Nederlandse moslimvrouwen, ook nog eens verschillen in culturele perceptie zijn in relatie tot deze rolverwachtingen, dan kan worden gesteld dat er eerder sprake is van een *triple burden* dan van een *double burden*.

§ 2.7 *Discours*

Omdat in de methodiek elementen worden gebruikt van de *Critical Discourse Analysis* (CDA) komen in deze paragraaf kort enkele hoofdaspecten van het begrip discours of *discourse* aan bod, een term die zich in het Nederlands het best laat vertalen met het begrip vertoog. Discours is een breed wetenschappelijk begrip en wordt vooral de laatste jaren veel gebruikt binnen de sociale wetenschappen. Omdat het feitelijk een soort verzamelnaam is, met grote methodologische, theoretische en analytische verschillen, wordt in deze paragraaf alleen ingegaan op de meest essentiële aspecten van het begrip discours. In het volgende hoofdstuk (methodiek) keert het begrip discours terug, dan zullen elementen van de CDA-methode verder worden uitgewerkt. Een tweede belangrijke reden om dieper in te gaan op het begrip discours is gelegen in de rol die de media spelen binnen de vele verschillende *discourses*. De media leveren namelijk een belangrijke bijdrage aan vrijwel elk discours. En hoewel de journalistiek een belangrijke en kritische functie in de samenleving zou moeten spelen, (re-)produceren en bevestigen zij in de praktijk vaak de sociale waarden en belangen van de dominante groepen in de samenleving (Poole, 2002. p. 101 - 104).

In de verschillende studies van de bekende Franse filosoof Michel Foucault (1926 - 1984) is het discours de belangrijkste eenheid van analyse. Een discours, volgens de definitie van Foucault, is het geheel aan redematies waarmee een onderwerp in een bepaald perspectief wordt geplaatst. Het discours wordt volgens hem gevormd door alle geschreven of gesproken teksten rond een bepaald onderwerp, waarbij bestaande machtsrelaties de definities bepalen en het kader vormen waarbinnen het discours plaatsheeft. Zo analyseert hij in één van zijn eerste boeken *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (1961) de huidige westerse manier van denken en redeneren, zoals dat in het spoor van de Verlichting is ontstaan. Binnen deze manier van denken werd de traditionele notie van 'goed en kwaad' zoals de kerk die eeuwenlang hanteerde, vervangen door op rede gebaseerde begrippen als 'maatschappelijk' en 'onmaatschappelijk'. Een

manier van denken die volgens Foucault een fundamentele tweedeling in de (moderne) maatschappij teweeg heeft gebracht. (Farrar, 2007, p. 3 - 6).

Hoewel dominante machtsrelaties het discours legitimeren, valideren, construeren en produceren genereert iedere uitoefening van macht volgens Foucault ook anti-krachten, die het verloop van het discours kunnen veranderen of beïnvloeden. Foucault stelt dat uitoefening van macht feitelijk per definitie anti-krachten oproept, en omschrijft macht niet als iets dat een persoon of instituut bezit. Volgens Foucault wordt macht uitgeoefend in (sociale) interacties en is daarnaast sterk contextueel gebonden. Eenvoudig gezegd: de directeur van een fabriek heeft binnen de muren van de fabriek weliswaar veel macht, maar diezelfde macht is een stuk kleiner als de directeur een wandeling maakt in de woonwijk van vijandig gezinde arbeiders. Een dominante klasse bestaat volgens Foucault wel, maar is volgens zijn definitie veel minder ééndimensionaal dan de meer traditionele visie op macht, hierbij wordt macht gezien als iets wat alleen door de dominante groep wordt uitgeoefend (Gauntlett, 2002, p. 117 - 123).

In de wetenschappelijke literatuur kunnen grofweg twee benaderingen van het begrip discours worden onderscheiden. Zo is er de structuralistische benadering, met een sterke focus op de linguïstiek en de vorm, structuur of organisatie van het gebezigde taalgebruik. Structuralisten proberen door syntactische en semantische patronen en structuren te analyseren, de ideologische betekenissen van het vertoog bloot te leggen. Daarnaast is er een sterke focus op intertekstualiteit en samenhang van betekenissen (Richardson, 2007, p. 21 - 24). De methodiek in dit werkstuk is echter gebaseerd op een meer functionalistische benadering van de *discourse analysis*. Deze tweede benadering is meer gericht op het sociale aspect van betekenisvorming en speelt de sociaal-culturele, historische, economische, institutionele, politiek of religieuze context van het gebezigde taalgebruik een centrale rol. Of zoals de Amerikaanse linguïst James Paul Gee het treffend omschrijft: '*Language simultaneously reflects reality ('the way things are') and constructs (contrues) it to be a certain way*' (Gee geciteerd in Richardson, 2007, p. 26). Volgens deze functionalistische benadering (re-)produceert taal het sociale leven en is daarom een bruikbare benadering om *disempowerment*, discriminatie of aanverwante sociale vraagstukken te onderzoeken. De functionalistische benadering richt zich op vier centrale thema's en kent drie stadia van onderzoek. Omdat dit onderzoek enkele elementen van de (functionalistische) *critical discourse analysis* combineert met andere methodieken, worden deze thema's en stadia in het volgende hoofdstuk verder uitgewerkt.

Een belangrijk boek in relatie tot de onderzoeksvraag is het eerder genoemde *Oriëntalism* (1978) van Edward Said. De Palestijnse auteur beschrijft hoe in literaire en wetenschappelijke teksten ideologische voorstellingen over de Oriënt worden gereproduceerd. Volgens Said bevatten die teksten vanuit een westers perspectief geconstrueerde voorstellingen over de Oriënt. Said's orientalisme is te zien als een historische constructie (of *frame*) waarbij het beeld dat het westen van het oosten heeft, dominant is, maar geheel niet overeenkomt met het beeld dat het oosten van zichzelf heeft (Roald, 2001, p. 7 - 8). Said beschrijft het oriëntalisme als een instrumenteel systeem van ideeën, waarmee het westen het oosten *managed* en (re-)produceert op politiek, sociaal, sociologisch en wetenschappelijk gebied. *Oriëntalism* is hiermee te zien als een boek over het mondiale, oriëntalistische discours, waarbinnen de islam overwegend wordt gereflecteerd als monolithisch, statisch, inferieur, irrationeel en primitief (Poole, 2002, p. 28 - 38).

Dit wereldwijde oriëntalistische discours, waar Said over spreekt, is op te splitsen in vele *subdiscourses*. Dit kan op mondiaal niveau gebaseerd zijn op een specifiek thema, zoals bijvoorbeeld de Midden-Oosten politiek, terrorisme of de door schrijvers als Samuel Huntington in 1996 aangewakkerde wereldwijde cultuurdiscussie. Een subdiscours kan echter ook nationaal bepaald zijn. Een voorbeeld hiervan is de typisch Franse discussie over de scheiding tussen kerk en staat (*laïcisme*) die vanaf de aanslagen in 2001 bijna geheel in het teken kwam te staan van het beruchte 'hoofddoekjesverbod' in het Franse onderwijs (Bowen, 2007) of het Amerikaanse subdiscours dat vanaf de aanslagen op '9/11' bijna geheel gaat over de binnenlandse veiligheid en de door President Bush uitgeroepen '*war on terror*'.

In Nederland is het zogenaamde 'minderhedendebat' te zien als overkoepelend (nationaal) discours, een discours dat begin jaren tachtig van de vorige eeuw langzaam op gang kwam. De discussie ging in het begin van de jaren tachtig voornamelijk over de vraag wat er met de gastarbeiders moest gebeuren nu bleek dat veel van deze immigranten zich permanent in Nederland wilden vestigen in plaats van tijdelijk. *Issues* als gezinshereniging, recht op sociale voorzieningen en integratie met behoud van eigen identiteit leverden maatschappelijke en politieke discussies op, waarbij politieke correctheid in grote lijnen de dominante richting binnen het minderheden- discours bepaalde. Vanaf begin jaren negentig richtte de maatschappelijke discussie zich steeds meer op de onderwerpen integratie en assimilatie en worden 'de allochtonen' als homogene groep steeds nadrukkelijker tegenover de autochtone Nederlanders

gepositioneerd. Ook doet de islam voor het eerst zijn intrede in dit minderhedendiscours. Eind jaren negentig van de vorige eeuw treedt er een duidelijke verharding op van het politieke integratiebeleid en wordt de culturele eigenheid van verschillende groepen minderheden binnen het minderhedendebat steeds meer gezien als de voornaamste oorzaak van de sociaal-economische achterstanden (Blok, 2004, p. 27 - 60).

De maatschappelijke en politieke discussie richt zich vanaf die periode steeds specifieker op de integratie van Marokkaanse en Turkse Nederlanders, en in het bijzonder op de islam als belangrijkste religie van deze twee etnische groepen. Na de aanslagen op '9/11' gaat de discussie zelfs bijna exclusief over de islam in Nederland. Vanaf dat moment gaat het zogenaamde islamdiscours, als onderdeel van het veel bredere minderhedendiscours, de publieke discussie beheersen. Dit zogenaamde islamdiscours kan op zijn beurt weer worden onderverdeeld in kleinere *discourses*, zoals het subdiscours over moslimvrouwen, over radicalisering, terrorisme of islamitische wetgeving. Binnen deze *subdiscourses* zijn processen van *framing* actief, waar vanuit verschillende perspectieven het centrale probleem kan worden gedefinieerd. Zoals we in de inleiding al opmerkten, *dienen* Nederlandse moslima's zich te emanciperen. Dit emancipatieframe zou aangemerkt kunnen worden als een dominant *frame* binnen het subdiscours over moslimvrouwen.

§ 3.8 Framing en mediaprocessen

Naast de belangrijkste theoretische begrippen in relatie tot het onderzoeksonderwerp (cultuur, communicatie, identiteit, gender, socialisatie en discours) is *framing* het laatste belangrijke theoretische kernbegrip in dit onderzoek. Zoals in de inleiding reeds beschreven kan het begrip letterlijk worden vertaald als 'inkadering' waarbij de kaders kunnen worden gezien als abstracte begrippen die dienen om sociale betekenissen te organiseren of te structureren. Deze kaders kunnen de perceptie van het nieuws door het publiek beïnvloeden en is een manier van communiceren die mensen ertoe kunnen brengen één betekenis te prevaleren boven een andere (Campbell, 2004, p. 162 - 163). Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen collectieve *frames* (als sociaal gedeelde referentiekaders) *mediaframes* (als kaders die door de media worden gehanteerd) en journalistieke *templates* (of clichés) waarbinnen bepaalde narratieve structuren zijn vastgelegd (Vasterman, 2004, p. 238 -241).

De Amerikaanse sociaal-psycholoog Karl Weick noemt een frame een zingevingsapparaat (*sensemaking device*) waarin de perceptie van een conflictsituatie centraal staat (Weick, 1995). Zo kan op basis van de inleiding worden gesteld dat het emancipatieframe bepalend is voor de perceptie van moslimvrouwen in de Nederlandse samenleving. Moslimvrouwen *dienen* zich emanciperen, een dominante visie die in onze westerse cultuur vooral gebaseerd is op noties van individuele vrijheid en zelfontplooiing. Frames geven geconstrueerde realiteiten weer, die veel van elkaar kunnen verschillen. Zo beschouwen sommige mensen het dragen van de hoofddoek als iets dat gebaseerd is op de wil van god en daarom - per definitie - niet gebaseerd kan zijn op de vrije keuze van het individu. De hoofddoek wordt in deze context niet alleen beschouwd als symbool van onderdrukking, het wordt ook gezien als zichtbaar symbool van de individuele onderwerping aan Gods wil (Bowen, 2007, p. 186 - 188). Echter, zoals we ook in de inleiding konden lezen, is voor veel moslimvrouwen de perceptie of definitie van het 'probleem' precies tegenovergesteld en is het dragen van een hoofddoek *juist* een uiting van individuele vrijheid en zelfontplooiing.

Naast het emancipatieframe in het genoemde voorbeeld kunnen nationale identiteiten, etnische en culturele groepsstereotypen eveneens als frames worden gebruikt in de (de-) constructie van problemen of conflicten. Door groepen en actoren te identificeren met behulp van een antagonistisch oppositiebeeld tussen *we* en *the other* kunnen conflicten of conflictsituaties worden *geframed* binnen deze processen van nationale, etnisch of culturele identificatie (oa. Lederach 1995). Als deze dominante frames veranderen, wordt het proces *reframing* of *deframing* genoemd. *Reframing* heeft in deze context te maken met het veranderen van het dominante frame in een frame, waarbij alternatieve probleemdefinities hun intrede doen. Zo definieert Fatima Elatik (zie inleiding) het begrip emancipatie geheel anders dan Ciska Dresselhuys dat doet en introduceert daarmee feitelijk een alternatieve definitie van het 'probleem'. *Deframing* verwijst, tot slot, naar de gehele deconstructie van de narratieve structuur van het conflict, zonder dat hier een alternatieve probleemdefinitie voor in de plaats komt (Lederach, 1995). *Reframing* heeft te maken met de veranderende manier waarop het publiek de wereld ziet in samenhang met de veranderende maatschappelijke ontwikkelingen. Zo wordt de integratie van de joodse Nederlanders, één van de oudste groepen immigranten, niet meer als problematisch gezien door het merendeel van de autochtone Nederlanders. Sommige politici spreken zelfs van een gedeelde joods-christelijke cultuur. Het is, kort gezegd, geen punt van

discussie of probleem meer, terwijl dit nog geen zeventig jaar geleden geheel anders was. Naast framing zijn nieuwswaarden en -selectie erg belangrijk als het gaat om de vraag welke gebeurtenissen nu wel en welke geen aandacht krijgen in het nieuws of actualiteit. Over nieuwswaarden bestaan overigens grote theoretische verschillen. Zo gaat de *gatekeeping*-theorie uit van volledige subjectiviteit en stelt dat alleen de journalisten en *editors* bepalen wat nieuws is en wat niet, terwijl andere theorieën (oa. Berkowitz en Breed) de focus meer leggen op organisatorische criteria aan de hand waarvan de nieuwswaardigheid kan worden bepaald. Vincent Campbell destilleerde in zijn boek *Information Age Journalism* (2002) uit een vijftal vooraanstaande internationale theorieën zeven clusters van kenmerken aan de hand waarvan op min of meer objectieve wijze kan worden bepaald of geselecteerde nieuwsitems als nieuwswaardig te bestempelen zijn. De zeven clusters van kenmerken zijn hieronder kort weergegeven (Campbell, 2002, p. 117 - 120).

1. Het nieuws moet *opzienbarend* zijn.
2. Het nieuws moet *impact* hebben.
3. Het moet over iets belangrijks of *relevants* gaan.
4. Het moet een *substantiële groep* aangaan.
5. Er is vaak bovenmatige interesse voor *personalities*.
6. Het *ongewone* staat centraal: niet zelden een conflict of discrepantie.
7. *Stijl en compositie*: visuele aantrekkelijkheid en emoties leveren vaak goede items op.

De relevantie voor deze thesis is gelegen in het feit dat aan iedere berichtgeving specifieke selectiecriteria vooraf gaan, die de berichtgeving in de media voor een groot deel beïnvloeden. Afgaande op deze selectiecriteria is het plausibel dat moslimvrouwen die plots in *burka* op de hogeschool of hun werk verschijnen, meer media aandacht genereren dan andere leerlingen of werknemers. Notie van deze selectiecriteria is met name van belang omdat in de discussie over moslimvrouwen vaak wordt geconcludeerd dat de berichtgeving ‘negatief’ is. Naast de opvatting dat aandacht voor nieuwsitems, mede door de genoemde selectiecriteria, een natuurlijke neiging heeft naar ‘negatief’ nieuws is de term zelf ook niet waarde vrij. Negatieve beeldvorming over moslimvrouwen zou door sommige lezers immers als zeer positief kunnen worden beoordeeld (Hall). In deze thesis zal dus voorzichtig worden omgegaan met de verleiding om berichtgeving als zuiver ‘negatief’ te bestempelen.

De stelling dat de berichtgeving over moslimvrouwen negatief zou zijn, kan daarnaast iets zeggen over journalistieke repertoires. In het eerder genoemde onderzoek *Televisiejournalistiek over de Multiculturele samenleving* van Andra Leurdijk (1999) onderscheidde Leurdijk vier repertoires waarin ze de rol van de (televisie-)journalist in relatie tot het denken over de multiculturele samenleving construeerde. Het eerste repertoire kan het best worden getypeerd als het *registreren* van de werkelijkheid. Journalisten die dit repertoire verwoorden vinden dat berichtgeving over de multiculturele samenleving niet mag verschillen van berichtgeving over andere onderwerpen: het nieuws moet zo objectief mogelijk worden gebracht. Een tweede repertoire kan worden getypeerd als *voorlichten*, waarbij journalisten vinden dat de media een actieve rol moeten spelen in het bestrijden van vooroordelen in de samenleving. Ze zien het bij uitstek als hun journalistieke taak om sociale misstanden bloot te leggen en kennis te verspreiden die het publiek wijzer kunnen maken over de multiculturele samenleving. Een derde repertoire noemde Leurdijk in haar onderzoek *confronteren* en kan volgens haar worden gezien als een reactie op het politiek correcte denken van de jaren negentig van de vorige eeuw. Journalisten die onder dit repertoire vallen, vinden dat er veel te lang geen aandacht is geweest voor maatschappelijke problemen met en tussen Nederlandse allochtonen. Zij willen deze problemen niet langer verzwijgen, maar onder de aandacht van het publiek brengen. Een vierde repertoire kan worden omschreven als *integreren*. Journalisten binnen dit repertoire vinden dat in de berichtgeving geen nadruk moet worden gelegd op de verschillen tussen autochtone en allochtone Nederlanders, maar juist op de overeenkomsten (Leurdijk, 1999).

Hoewel er binnen de onderzoeksliteratuur tegenstrijdige hypothesen bestaan over de invloed van frames op de attitudes en percepties van het publiek, is de algemene aanname dat framing in meer of mindere mate percepties en attitudes beïnvloedt. Daarnaast benadrukken sommige onderzoekers de *agendasettingfunctie*. Dit *agendasettingsconcept* veronderstelt een causale relatie tussen de onderwerpen die de massamedia in hun berichtgeving benadrukken (media-agenda) en de onderwerpen die de ontvangers belangrijk vinden (receptorsagenda). Wanneer de media aan een bepaald onderwerp meer aandacht besteden kan dit tot gevolg hebben dat de ontvangers dat item na verloop van tijd daadwerkelijk belangrijker gaan vinden (De Lange en d'Haenens, 2002, p. 80). Door de manier van weergeven kunnen massamedia dit effect van *agendasetting* vergroten. Frames kunnen hierin een grote rol spelen. Semetko en Valkenburg

onderscheidden in een studie naar framingsprocessen in de Europese politiek vijf dominante frames. Omdat framing een veronderstelde rol speelt bij de identiteitsconstructie van moslimvrouwen in de media, zijn deze frames in de onderzoeksmethode verwerkt.

Hoofdstuk 4

Probleemstelling en methode

Deel 1: Kwantitatieve analyse

§4.1 Inleiding en vraagstelling

De methode van het onderzoek kan in eerste instantie worden beschouwd als een combinatie van enkele bestaande onderzoekstechnieken (oa. Poole, 2002, Poole en Andersen, 2006, Richardson, 2007 en Bink en d'Haenens 2006). Daarnaast worden enkele nieuwe onderzoekstechnieken geïntroduceerd, zoals de reconstructie van identiteiten aan de hand van domeinen als clusters van *topics*. Het onderzoek kan - in combinatie met de zeven theoretische kernbegrippen - worden gezien als een blauwdruk voor onderzoek naar identiteitsconstructies van andere doelgroepen. In verkorte vorm kan de methode eveneens worden gebruikt om een zogenaamde *quick scan* uit te voeren naar identiteitsconstructies van uiteenlopende doelgroepen. De bruikbaarheid van de ontwikkelende methode zal in een afsluitende paragraaf (aanbevelingen vervolgonderzoek) kort worden geëvalueerd, waarbij vooral de nadruk zal liggen op de praktische uitvoering, eventuele knelpunten en bruikbaarheid van de beschreven resultaten.

Zoals in de inleiding al is beschreven, kan de hoofdvraag van de masterthesis als volgt worden geformuleerd: *hoe worden identiteiten van moslimvrouwen in de Nederlandse dagbladen, Trouw, De Telegraaf en de Volkskrant geconstrueerd?* Om een samenhangend antwoord te kunnen geven op deze vraag wordt via een specifieke domeinanalyse onderzocht op welke manier moslimvrouwen in het nieuws komen. Is dat louter aan de hand van religieuze vraagstukken, zoals de hoofddoekjesdiscussie? Of komen in de berichtgeving ook zaken als onderwijsperspectieven, emancipatie en vrijetijdsbesteding aan bod? In relatie tot de kwantitatieve en kwalitatieve analyse van deze domeinen is het eveneens van belang om vast te stellen welk frame de berichtgeving domineert. Worden domeinen zoals religie, etniciteit en onderwijs vanuit het eerder genoemde emancipatieframe beschreven of juist vanuit een conflictframe, waarin de onverenigbaarheid van de islamitische en westerse waarden centraal staat? En welke invloed heeft dit framingsproces op de reconstructie van identiteiten?

Om een genuanceerd antwoord op deze vragen te kunnen geven, bestaat de analyse uit een kwantitatief en kwalitatief gedeelte, verdeeld over twee verschillende hoofdstukken, waarbij de korte kwalitatieve analyse vooral fungeert als een middel om de richting van de causaliteit te analyseren. De invulling van het kwalitatieve deel van het onderzoek is in sterke mate afhankelijk van de uitkomsten van het eerste deel van het onderzoek (kwantitatief). In dit tweede deel van mijn onderzoek wordt namelijk het meest voorkomende domein inhoudelijk geanalyseerd. Stel dat blijkt dat binnen de identiteitsconstructie van moslima's het domein religie het vaakst voorkomt, dan wordt aan de hand van een eenvoudige *Critical Discourse Analysis* (CDA) geanalyseerd hoe dit domein inhoudelijk wordt beschreven en wie de voornaamste actoren en bronnen zijn in deze discussie. In het kwalitatieve deel van het onderzoek worden, tot slot, enkele belangrijke inhoudelijke elementen besproken, die niet in de kwantitatieve analyse aan bod zijn gekomen, maar wel van belang zijn in relatie tot de beantwoording van de centrale vraagstelling en de subvragen die uit de hoofdvraag voortvloeien. Deze drie subvragen kunnen als volgt worden beschreven:

- 1. Zijn er veranderingen waarneembaar in het dominante perspectief van het (sub-) discours over Nederlandse moslima's?*
- 2. Zijn er verschillen waarneembaar in de constructie van identiteiten van moslima's in de drie onderzochte dagbladen?*
- 3. In welke mate zijn die veranderingen een mogelijke uiting van de beschreven veranderende maatschappelijke of politieke ontwikkelingen?*

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen ligt de primaire focus op het helder en genuanceerd beantwoorden van de hoofdvraag. Bij het beantwoorden van de subvragen ligt de nadruk op de beantwoording van de eerste twee vragen. De derde vraag loopt feitelijk als een rode draad door de antwoorden op de drie eerdere vragen heen, maar is tevens een vraag die deels buiten het onderzoeksdomein ligt, omdat de richting van de causaliteit tussen de relatie beeldvorming en maatschappelijke en politieke ontwikkelingen zeer moeilijk te bepalen is en feitelijk om een geheel andere insteek van het onderzoek vraagt. Het antwoord op vraag drie ligt gedeeltelijk opgesloten in de bespreking van de veranderingen in het dominante discours (vraag één). De belangrijkste reden om deze deelvraag toch te handhaven is gelegen in het feit dat al in

de inleiding mondiale maatschappelijke en politieke veranderingen worden beschreven, die volgens diverse (inter-)nationale onderzoeken inderdaad aantoonbare invloed hebben gehad op de reflectie van moslims in het algemeen en moslima's in het bijzonder (oa. Lutz, 1991). De invloed van veranderende maatschappelijke en politieke omstandigheden op de constructie van identiteitsaspecten wordt dus niet ontkend, maar behoort niet tot het primaire aandachtsgebied van deze thesis.

§4.2. Bronnen van onderzoek

De drie onderzochte dagbladen zijn *De Telegraaf* (een populaire krant), *de Volkskrant* (een maatschappelijk geëngageerde kwaliteitskrant) en *Trouw* (een confessionele kwaliteitskrant). Het gezamenlijke oplagecijfer van de drie kranten is ruim een miljoen exemplaren en de geselecteerde kranten vertegenwoordigen drie verschillende maatschappelijke geluiden: een confessioneel, een populair en een links georiënteerd geluid. Deze selectie is om die reden een redelijk goede representatie van het aanbod aan Nederlandse dagbladen te noemen. Gratis kranten, zoals *Sp!ts* en *Metro* ontbreken. Op zich is dat een gemis, maar gezien het feit dat er in een aanzienlijk deel van de onderzoeksperiode nog geen gratis kranten verschenen, kunnen deze *tabloids* niet worden meegenomen in het onderzoek. Naast het oplagecijfer en de aard van de drie dagbladen is een derde reden om juist voor deze drie kranten te kiezen gelegen in het feit dat de inhoudelijke verdeling van de drie kranten divers is. *Trouw* is bij uitstek een dagblad dat via langere achtergrondverhalen aandacht besteedt aan religie en filosofie, terwijl *de Volkskrant* in haar langere verhalen meer aandacht besteedt aan politiek en maatschappij. *De Telegraaf* schenkt weer meer aandacht aan onderwerpen zoals sport, entertainment en *lifestyle*, waardoor een evenwichtige verdeling in aandachtsgebieden ontstaat.

De Telegraaf maakt deel uit van de Telegraaf Media Groep (TMG) en is een onafhankelijke, Nederlandse mediagroep die primair actief is op het gebied van dagbladen, tijdschriften en huis-aan-huisbladen. *De Telegraaf* is daarmee het enige dagblad in Nederland dat niet onder de NV van PCM Uitgevers valt. TMG is onder andere uitgever van gratis tabloid *Sp!ts* en heeft een meerderheidsbelang in de *Sky Radio Group* (TMG, 2007 *semi-annual report* en www.tmg.nl). Het dagblad is de oudste van de drie geselecteerde dagbladen en werd op 1 januari 1893 door Henry Tindal opgericht als neutraal dagblad voor een breed publiek. Aanvankelijk was de krant

bedoeld als aanvulling op *De Amsterdammer*, een geëngageerde avondkrant die zich richtte op een hoog opgeleid publiek. *De Telegraaf* mikte op een wat breder publiek, was politiek neutraal en niet gelieerd aan een kerkrichting of (maatschappelijke) zuil. Die brede oriëntatie heeft *De Telegraaf* altijd behouden. Nog steeds richt de krant zich 'op iedereen die Nederlands kan lezen' en wordt het nieuws op een doorgaans makkelijk leesbare stijl gebracht (www.kiosk.telegraaf.nl). *De Telegraaf* heeft van oudsher veel aandacht voor entertainment, *lifestyle* en sport en loopt daarmee vooruit op andere nationale dagbladen, die de laatste jaren nieuw lezerspubliek proberen aan te boren door zich ook meer te richten op deze populaire onderwerpen. De populaire signatuur is een belangrijke reden waarom juist voor *De Telegraaf* als onderzoeksbron gekozen is. Daarnaast heeft de krant met een oplage van gemiddeld 714.563 edities per dag in 2006 een lezersbereik van 16,3% van de Nederlandse bevolking van 13 jaar en ouder (Jaarrapportage NOM, 2006). Het dagblad is daarmee met voorsprong de grootste en meest gelezen krant van Nederland.

De Volkskrant werd op 2 oktober 1919 als weekblad opgericht en vindt haar wortels in de Katholieke Arbeidersbeweging. De krant wordt in 1932 zelfs geheel eigendom van het Rooms-katholieke werkliedenverbond. Halverwege de jaren zestig profileert het dagblad zich steeds minder nadrukkelijk als katholiek en wordt het, in vergelijking met het verleden, progressiever. De krant gaat in die periode onder de naam Perscombinatie NV een samenwerkingsverband aan met *Het Parool* en laat de ondertitel 'katholiek dagblad voor Nederland' in 1965 definitief vallen. De krant richt zich vanaf de jaren zestig nadrukkelijker op een breed publiek en is sinds de professionalisering in de jaren zestig, een periode waarin ook het aantal redacties werd uitgebreid, te typeren als een kwaliteitskrant voor een links-geëngageerd publiek. Vanaf 1996 maakt de krant deel uit van PCM-uitgevers (www.volkskrant.nl). *De Volkskrant* heeft een oplage van 284.801 edities per dag (2006) en daarmee een bereik van 6,1% van de Nederlandse bevolking van 13 jaar en ouder (Jaarrapportage NOM, 2006).

Dagblad *Trouw* is de enige van de drie geselecteerde kranten die uitkomt als tabloid. *Trouw* is in februari 1943 oorspronkelijk onder de naam *Oranje Bode* als verzetskrant begonnen onder de Duitse bezetting. De krant werd opgericht door een aantal orthodox-protestantse verzetsmensen, van wie een groot aantal in de oorlog werd gearresteerd en gedood. Hoofdredacteur Bruins Slot, overigens één van de oprichters, drukte tot 1971 een zwaar politiek stempel op de krant. Vlak na de bevrijding was hij lid van de antirevolutionaire fractie en zag *Trouw* in de eerste plaats als een

politiek orgaan. Na een reeks van fusies met enkele kleine christelijke kranten, begin jaren zeventig van de vorige eeuw, trad *Trouw* in 1975 toe tot de Perscombinatie NV en later PCM-uitgevers. Hoewel *Trouw* zich profileert als brede kwaliteitskrant is de aandacht voor religie en filosofische onderwerpen altijd groot gebleven (www.trouw.nl). Met een oplage van 108.435 exemplaren en een bereik van 2,6% van de Nederlandse bevolking van 13 jaar en ouder is *Trouw* één van de weinige dagbladen die de laatste jaren een stijgende oplage vertoont.

§ 4.3. Selectie onderzoeksperiodes

In de thesis worden vier perioden van onderzoek onderscheiden, die zijn gebaseerd op de in deze paragraaf beschreven maatschappelijke ontwikkelingen of specifieke gebeurtenissen. De geselecteerde onderzoeksjaren zijn 1992, 1997, 2002 en 2007, maar worden niet in zijn geheel geanalyseerd. Dit zou voor een masterthesis een te omvangrijke klus zijn. Voor meer uitgebreid wetenschappelijk onderzoek naar identiteitsconstructies van andere doelgroepen kunnen deze onderzoeksperiodes eventueel worden uitgebreid. Om de evenredigheid en evenwichtigheid in de geselecteerde berichtgeving te waarborgen, is er in de opzet van de thesis voor gekozen om van elk jaar de maanden maart, oktober en december te analyseren, waarbij steeds *alle* edities van iedere maand op relevante berichtgeving worden *gescreeend*. Hierbij is gebruik gemaakt van het nationale krantenarchief van Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. In het eerste deel van de kwantitatieve analyse worden schommelingen en frequenties in de hoeveelheid berichtgeving over moslimvrouwen, evenals de (periodieke) verschillen tussen de drie geselecteerde kranten in tabellen en grafieken in kaart gebracht. In de analyse zal daarnaast een deelconclusie worden getrokken, die in het laatste hoofdstuk (conclusie) verder wordt uitgewerkt.

1e periode: 1992

In dit onderzoek worden vier periodes van onderzoek onderscheiden. De eerste periode begint in 1992, enkele jaren nadat de Nederlandse vertaling van Salman Rushdie's boek *The Satanic Verses* op de markt kwam en het jaar na de beroemde 'Luzern lezing' waarmee Frits Bolkestein het islamdebat in Nederland aanslingerde (Prins, 2004, p. 25, Douwes, de Koning, Boender, 2005, p. 144). De reden waarom niet 1988, het jaar van de Rushdie-affaire, maar 1992 als onderzoeksjaar is gekozen, is gelegen in het feit dat de maatschappelijke discussie over de affaire in Nederland beduidend later op gang kwam dan in de ons omringende landen (oa. Poole, 2002).

Op het eerste gezicht vertoont de berichtgeving over de Rushdie-affaire, met de *fatwa* van Ayatolla Khomeini als startpunt nogal wat kenmerken van een mondiale extensiverende *mediahype*, waarin één *key event* (de *fatwa*) en de daar opvolgende exponentiële groei van de berichtenstroom een expansie van een (vermeend) sociaal probleem en uiteindelijk sociale amplificatie tot gevolg heeft (Vasterman, 2004, p. 241). Dit proces, dat vooral in de eerste twee tot drie jaar na de *fatwa* duidelijk zichtbaar was, zou de conclusie over de genderconstructie in de berichtgeving van moslima's mogelijk kunnen vertekenen. Omdat het islamitische discours in Nederland erg laat op gang kwam - in de jaren tachtig ontbrak de discussie grotendeels - is het de verwachting dat in deze eerste onderzoeksperiode relatief weinig relevant onderzoeksmateriaal gevonden zal worden in de drie geselecteerde kranten.

2e periode: 1997

De tweede onderzoeksperiode is willekeurig gekozen en ligt in 1997, het jaar waarin Pim Fortuyn zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur* uitbrengt. In deze tijd neemt de organisatiegraad van islamitische vrouwen in Nederland toe en worden hun organisaties steeds vaker betrokken bij de nationale beleidsmakende processen (Rath, Sunier en Meyer, 1997). In de media komt het 'islamdiscours' mede onder invloed van de aanhoudende uitspraken van VVD-leider Frits Bolkestein op stoom. In de samenleving is het onrustig. Naast de vele incidenten in 1992, vinden er steeds meer incidenten plaats, waarin de moslimvrouw in het middelpunt van de kritiek staat en waaraan de media veel aandacht besteden. Zo is er in 1993 een kleine mediareel in Amsterdam, omdat het De Mirandabad met een speciaal zwemuur voor moslimvrouwen begint (*Trouw*, 9 april 1993). In deze periode verschijnen ook de eerste conflicten in de kranten over het dragen van een hoofddoek op school (oa. *Trouw*, 15 december 1993). De verwachting is dat in deze twee periode meer relevant onderzoeksmateriaal zal worden gevonden, dan in het eerste onderzoeksjaar.

3e periode: 2002

Een derde ontwikkeling, of gebeurtenis, die mogelijk van invloed is geweest op de berichtgeving en genderconstructie van Nederlandse moslima's zijn de aanslagen van '9/11'. De aanslagen veranderde het '*framework of reporting*' ten opzichte van de islam in mondiaal opzicht fundamenteel (Poole, 2002 en 2006, Mamdani, 2004, en Lynch 2006) en het ligt om die reden in

de lijn der verwachtingen dat de aanslagen ook hun invloed hebben gehad op de manier van berichtgeven over Nederlandse moslimvrouwen. In relatie tot deze gebeurtenis is als onderzoeksjaar het jaar 2002 gekozen, één jaar na de aanslagen in de Verenigde Staten en vlak na de Amerikaanse inval in Afghanistan, waar de ‘bevrijding’ van de gesluierde vrouwen onder het Taliban bewind overigens een erg belangrijke rol speelde in de Amerikaanse oorlogspropaganda. Ook hier geldt het argument dat een jaar na de aanslagen de gemoederen wat meer zijn bedaard, zodat er in de berichtgeving sprake is van enige reflectie en de emotionele lading van de berichtgeving wat minder is. De achterliggende gedachte hiervan is dat een analyse van de berichtgeving *direct* na de aanslagen een vertekenend beeld zou kunnen geven van de meer alledaagse berichtgeving over Nederlandse moslimvrouwen. Het jaar 2002 is eveneens het jaar waarin Pim Fortuyn werd vermoord. Hoewel zijn moord geen verband hield met de islam of moslimvrouwen heeft Fortuyn wel een belangrijke rol gespeeld in het openbreken van het islamitische discours en het ten grave dragen van de politieke correctheid in het publieke debat over de islam. Fortuyn noemde deze religie ‘achterlijk’ met name vanwege de vermeende vrouwonvriendelijkheid en de afwijzende houding tegenover homoseksuelen. Gezien de nationale en internationale ontwikkelingen is de verwachting dat in deze periode een grote hoeveelheid relevant onderzoeksmateriaal zal worden gevonden in de geselecteerde dagbladen.

4e periode: 2007

De vierde periode is het jaar 2007, ruim drie jaar na de moord van de Amsterdamse moslimextremist Mohammed Bouyeri op Theo van Gogh. Volgens het Meldpunt Discriminatie Internet is er vanaf de moord op Van Gogh sprake van een uitgesproken anti-moslim hysterie en worden moslims in de media bestempeld als terroristen die allemaal het land uit moeten. (Cadat, 2006, p. 9). De agressie keert zich volgens het landelijk expertisecentrum in gender en etniciteit, E-Quality, vooral tegen moslimvrouwen, terwijl Van Gogh nota bene is vermoord omdat hij in samenwerking met Ayaan Hirsi Ali de film *Submission* maakte, een film over islamitisch geïnspireerd geweld *tegen* moslimvrouwen. Diverse vrouwenorganisaties pleiten voor een landelijke dialoog, maar de stem van de moslimvrouwen wordt volgens E-Quality nauwelijks gehoord (Hanoufli, 2004). Hoewel 2007 een min of meer willekeurig gekozen onderzoeksjaar is, ligt het in de lijn der verwachtingen dat de berichtgeving over Nederlandse moslima's in deze periode exponentieel toeneemt ten opzichte van de voorgaande onderzoeksperioden.

§ 4.4. *Topics* en nieuwsbronnen

Een belangrijk instrument van onderzoek in deze thesis is een analyse van *topics*, die zijn geclusterd in de domeinen, zoals die in de volgende paragraaf zijn beschreven. Er wordt in het onderzoek *geen* onderscheid gemaakt in verschillende rubrieken of typen berichten. *Alle* rubrieken van meer dan honderd woorden, zoals achtergrondverhalen, nieuwsrubrieken of columns, worden op inhoud bekeken en op de beschreven domeinen geanalyseerd. De achterliggende gedachte is dat een scheiding van rubrieken niet van toegevoegde waarde is met betrekking tot de beantwoording van de geformuleerde vraagstelling. Een onderverdeling in rubrieken zou alleen op zijn plaats zijn als de drie kranten zelf subject van onderzoek zouden zijn. Bovendien is het de vraag of het qua beeldvorming en identiteitsconstructie een wezenlijk verschil maakt of columnist Marcel van Dam in *de Volkskrant* opmerkt dat moslima's zeer geëmancipeerd zijn of dat journalist Janny Groen dat doet in een achtergrondartikel in dezelfde krant.

Zoals al eerder uitgelegd worden *alle* krantenartikelen in de geselecteerde periodes *gescreend* op relevante berichtgeving. De selectiecriteria hierbij zijn helder en eenvoudig: in het onderzoek worden alleen berichten geanalyseerd van honderd woorden of langer die als hoofd- of subonderwerp de moslimvrouw hebben. Artikelen waarin moslimvrouwen *en passant* worden vermeld, worden niet meegenomen in het onderzoek. Het criterium hierbij is dat minimaal een kwart (25%) van het artikel, dus minimaal 25 woorden bij een artikel van honderd woorden, ook daadwerkelijk over moslimvrouwen moet gaan. Artikelen waarin moslimvrouwen worden geïnterviewd over onderwerpen die in geen enkel opzicht iets te maken hebben met één van de geselecteerde domeinen worden *niet* geselecteerd. Een voorbeeld hiervan is als tweede kamerlid (en moslima) Khadija Arib wordt geïnterviewd over het aanscherpen van het rookverbod in de horeca of staatssecretaris Albayrak zich als regeringsvertegenwoordiger uitlaat over het fileprobleem op de snelwegen. Mocht Arib zich als privépersoon uitlaten over het rookverbod, in een artikel waarin ook haar geloof ter sprake komt, dan wordt het artikel uiteraard wel meegeteld.

In plaats van een focus op het type rubriek wordt in de kwantitatieve analyse gekeken naar de aard van de gebruikte bronnen. Nieuwsbronnen kunnen een grote rol spelen in de (re-)productie van ongelijke sociale relaties en het is mede om die reden belangrijk om vast te stellen wie de dominante bronnen zijn in de verzamelde berichtgeving (Poole en Richardson, 2006, p. 103).

Hoewel onderzoek naar nieuwsbronnen onderwerp is geweest van vele, voornamelijk internationale studies, is het in kaart brengen van de gebruikte bronnen van de geselecteerde berichtgeving erg belangrijk voor het onderzoek. Het geeft namelijk een antwoord op de vraag: wie mag er over het onderwerp moslimvrouwen spreken en wie niet? Om dit scherp in beeld te brengen ligt in dit onderdeel van het onderzoek de focus op twee eenvoudige vragen. Van ieder bericht of artikel wordt gekeken of de gebruikte bronnen moslim of niet-moslim zijn en wordt gekeken naar de sekseverdeling van de gebruikte bronnen. Door de aard van de bronnen op deze manier in kaart te brengen, kan antwoord worden gegeven op de vraag hoe vaak moslimvrouwen, al dan niet als vertegenwoordigers van een organisatie of overheidsinstelling, zelf als bron worden gebruikt in artikelen die over moslimvrouwen gaan. Omdat in de berichtgeving vaak expliciet wordt vermeld dat een vrouw moslim is, ligt het in de lijn der verwachting dat het aantal moslimvrouwen als gebruikte bronnen makkelijk traceerbaar is. Omdat van veel auteurs, vooral van kortere berichten, geen naam, geslacht of religieuze voorkeur bekend is, wordt in het onderzoek *niet* gekeken naar de auteurs van de artikelen. De nadruk ligt op de nieuwsbronnen *in* de artikelen zelf, mede omdat een categorisering van de auteurs om de eerder genoemde reden een te grote categorie *onbekend* zou opleveren. Gezien de samenstelling van het journalistenbestand, die een sterke oververtegenwoordiging kent van autochtone mannen van middelbare leeftijd (Deuze, 2000) zou een eventuele deelconclusie hierover niet van toegevoegde waarde zijn voor de beantwoording van de centrale vraagstelling. Mede omdat de religieuze overtuiging of het geslacht van de auteur niets hoeft te zeggen over de inhoud van het bericht zelf. Een artikel, waarin een mannelijke, niet-religieuze journalist uitsluitend vrouwelijke moslims als bron gebruikt, zou dan ten onrechte bestempeld kunnen worden als een artikel waarin het dominante autochtone perspectief wordt geventileerd, terwijl dat niet per definitie zo hoeft te zijn. We zien - kortom - dat een classificatie van de auteurs nogal wat problemen kan opleveren in relatie tot de geformuleerde vraag. Daarom is gekozen om de aandacht primair op de bronnen te richten.

Er is een uitzondering op deze regel en dat is als een auteur een opiniërend artikel schrijft *namens* een organisatie. Dit betekent dat als Ciska Dresselhuys als hoofdredactrice van *Opzij* haar visie op de emancipatie van moslimvrouwen belicht op de opiniepagina van *de Volkskrant*, dat Dresselhuys dan (namens *Opzij*) als voornaamste bron acteert en in dit geval wel wordt meegeteld als (primaire) bron, in het geval van Dresselhuys, een vrouwelijke, niet-moslim.

Instellingen, rapporten of andere bronnen die worden gebruikt, of bronnen waarvan niet is vast te stellen tot welke categorie ze behoren, worden als onbekend meegerekend. In sommige studies worden ook de actoren onderzocht (Poole en Richardson, 2006). Omdat het onderzoeken van actoren een andere onderzoeksopzet vereist, is in dit onderzoek gekozen om alleen de gebruikte bronnen te onderzoeken. Dit laatste neemt niet weg dat actor en bron soms samen kunnen vallen.

In het verlengde van het onderzoek naar gebruikte bronnen, wordt gekeken of de toonzetting van een artikel als eenzijdig (negatief), divers (positief) of neutraal te typeren is. Zoals al in paragraaf 2.8 (*framing* en media specifieke processen) is uitgelegd, dient in deze context zorgvuldig omgesprongen te worden met de termen negatief en positief, omdat zij waardegebonden zijn en moeilijk verifieerbaar. Zo kan een artikel waarin moslimvrouwen worden gereflecteerd als achtergesteld of onderdrukt door sommige lezers als ‘positief’ worden beoordeeld, omdat het in de ogen van deze lezers een werkelijkheid kan weerspiegelen die zij zelf onderschrijven. Omgekeerd kan een artikel dat gaat over de toenemende opleidingsgraad van moslimvrouwen door dezelfde lezers als negatief worden beoordeeld omdat het de werkelijkheid, zoals zij die interpreteren, *niet* zou onderschrijven. Om deze subjectieve interpretatie van berichtgeving te vermijden, is er in de kwantitatieve analyse voor gekozen om berichten te classificeren als eenzijdig (negatief), divers (positief) of neutraal.

In deze classificering wordt gekeken of de berichtgeving over een *topic* of meerdere - al dan niet samenhangende - *topics* tegelijk (domein) evenwichtig is en vanuit meerdere bronnen wordt beschreven. Bij het operationaliseren van de typering is de volgende norm gehanteerd: een artikel kan veelzijdig worden genoemd als er minimaal vier bronnen worden gebruikt en meer dan twee domeinen worden beschreven. Een artikel wordt als neutraal meegeteld als er minimaal drie bronnen en één of twee domeinen worden gebruikt. Tot slot kan een artikel eenzijdig worden genoemd als er minder dan drie bronnen worden gebruikt en slechts één domein in het artikel wordt beschreven. De operationalisering kan hierdoor worden beschouwd als objectief en makkelijk te verifiëren. Door het hanteren van deze strikte methode is het subjectieve oordeel van de onderzoeker tot een minimum beperkt. Bijvoorbeeld, als een zeer lovend artikel over de emancipatie van de Nederlandse moslimvrouw slechts twee bronnen gebruikt en maar één domein beschrijft, dan valt dit artikel in de categorie eenzijdig. Een nadeel van de gehanteerde methode is dat in korte artikelen doorgaans minder bronnen worden gebruikt en minder

domeinen worden beschreven. Mocht een groot aantal korte artikelen voorkomen in een bepaalde onderzoeksperiode, dan zal dit bij de uitwerking van de kwantitatieve analyse expliciet worden vermeld.

Internationaal en nationaal onderzoek naar beeldvorming, islam en mediaberichtgeving toont aan dat er een verschil waarneembaar is tussen nationale en internationale berichtgeving over de islam. De onderzoeken (oa. Poole 2002, Bink en d'Haenens 2006, Phalet en Ter Wal, 2004) tonen bijvoorbeeld aan dat internationaal nieuws over de islam neigt naar een meer negatieve en essentialistische toonzetting, terwijl binnenlands nieuws over de islam diverser en genuanceerder wordt gebracht. Deze constatering kan tot gevolg hebben dat identiteitsconstructies van moslimvrouwen, gebaseerd op berichtgeving *buiten* Nederland overwegend monolithisch zijn en gebaseerd op een meer eenzijdige en (dus) negatieve berichtgeving in de dagbladen. In de kwantitatieve analyse van deze thesis wordt daarom per artikel gekeken of het gaat over moslima's in Nederland (nationaal) of uit andere landen (internationaal). Het is echter niet het centrale doel van de thesis om verschillen in nationale en internationale berichtgeving te analyseren. Eventuele verschillen zullen daarom alleen worden gespecificeerd bij de inhoudelijke uitwerking van de twee meest voorkomende domeinen, mits daar gegronde aanleiding voor is. Zo zou het voor kunnen komen dat binnen het domein religie meisjesbesnijdenis het meest voorkomende onderwerp (*topic*) is. Het is dan aannemelijk dat een groot deel van de artikelen gaat over meisjesbesnijdenis in landen als Egypte en Somalië. Mocht dit het geval zijn, dan is het relevant om binnen het genoemde domein te kijken of er waarneembare verschillen zijn tussen internationale en nationale berichten.

§ 4.5. Domeinen

De in deze paragraaf beschreven domeinen, zijn verdeeld in negen groepen of clusters van *topics*. De gekozen domeinen bestaan uit onderwerpen die niet alleen belangrijk kunnen zijn in het leven van moslimvrouwen, maar van mensen in het algemeen, ongeacht hun cultuur, sekse of geloof. Ze zijn in sommige gevallen een verzameling van een aantal verwante onderwerpen, zoals het domein religie opgebouwd is uit een veelvoud van *topics*, zoals de hoofddoek, de burka, de islam, de koran en de 'cultuur versus religie' discussies over zaken als eerwraak en meisjesbesnijdenis. De keuze voor en beschrijving van de domeinen is zo universeel en genderneutraal mogelijk. Omdat de gemeenschap van moslimvrouwen over een groot aantal

culturen, geloofsstromingen en nationaliteiten is verdeeld, is het moeilijk om op voorhand algemene uitspraken te doen over deze domeinen. Zo zijn er significante verschillen in religieuze beleving tussen Surinaamse, Indonesische Turkse en Marokkaanse moslima's en kennen verschillende geloofsstromingen binnen de islam, zoals de alevieten, sjiieten en soennieten, onderling grote verschillen in interpretatie en geloofsregels.

De geselecteerde domeinen worden hieronder kort toegelicht, waarbij de *topics* worden genoemd die - naar verwachting - het meest zullen voorkomen. De toelichting van de domeinen en het benoemen van de *topics* vergroten de verifieerbaarheid van de analyse en dienen daarnaast als achtergrondinformatie. Het operationaliseren van de domeinen is niet bedoeld om op voorhand een - op wetenschappelijk onderzoek gebaseerd - beeld te creëren van de stereotype (Nederlandse) moslimvrouw. Deze operationalisering dient als richtlijn voor de bepaling welke onderwerpen bij welk domein horen. In de meeste gevallen is dit duidelijk, het gaat hier vooral om twijfelgevallen en *topics* die aanvullende uitleg behoeven.

De berichtgeving in de beschreven vier periodes wordt, zoals eerder uitgelegd, grondig *gescreend* op het voorkomen van deze domeinen en *topics*. Hierbij is het belangrijk dat een artikel, dat bijvoorbeeld gaat over het al dan niet dragen van een hoofddoek (domein religie) kan gaan over meerdere domeinen tegelijk, bijvoorbeeld als de moslima uit het bovenstaande voorbeeld in een interview aangeeft geen hoofddoek te dragen, omdat dit haar kansen op de arbeidsmarkt zou vergroten (domein Onderwijs en arbeidsmarkt). Als dezelfde vrouw in hetzelfde interview ook nog eens aangeeft dat ze binnen een eventueel huwelijk haar hoofddoek wél altijd zou dragen als dat de wens zou zijn van de huwelijkspartner (domein huwelijk en liefde) dan zien we dat het mogelijk is dat hetzelfde *topic*, in relatie tot verschillende domeinen in één artikel kunnen voorkomen. Voorwaarde is dat er meer over het betreffende domein wordt geschreven dan louter het noemen van het domein of *topic*. Uit een losse zin als 'wanneer ik met mijn vrienden (vriendschap) naar de film (vrije tijd) ga, dan doe ik altijd mijn hoofddoek af' (religie) kunnen uiteraard niet drie verschillende domeinen worden geselecteerd. De selectie wordt hoofdzakelijk bepaald door het thema dat in het betreffende artikel besproken of beschreven wordt. De verwachting is dat dit over het algemeen niet meer dan twee tot drie domeinen per artikel zullen zijn. Eventuele overlap zal vermoedelijk geen praktische problemen opleveren. De frequentie van de domeinen in de verschillende dagbladen en in de verschillende

periodes worden in de analyse weergegeven in tabellen en grafieken. Eventuele significante verschillen of opvallende resultaten zullen in de kwantitatieve analyse nader worden bekeken. De tien geselecteerde domeinen zijn:

1. Religie

Maar liefst 97% van Marokkaanse en Turkse vrouwen rekent zich tot een bepaalde geloofsgemeenschap, tegen 32% van de autochtone vrouwen. Dit cijfer geeft aan dat religie een belangrijke plaats inneemt in het leven van Marokkaanse en Turkse vrouwen, die verreweg het grootste deel uitmaken van het totale aantal moslimvrouwen in Nederland (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 84 - 87). Toch zegt dit cijfer niets over de specifieke invulling van de religieuze identiteit. Een vrouw kan zich tot een bepaalde geloofsgemeenschap rekenen, maar in de praktijk niets of weinig aan haar geloof doen. In deze context zijn er tal van onderzoeken die een langzame afname signaleren van religieuze participatie onder moslims, terwijl de berichtgeving over de islam juist sterk toe lijkt te nemen (Nabben, Korf, Yesilgöz, 2006, p. 73). In de mediaberichtgeving zijn *topics* als hoofddoeken, burka's, de islam, islamitisch feminisme, sharia, de koran, fundamentalisme, religieus extremisme, terrorisme, eerwraak, besnijdenis en segregatie der seksen de meest voorkomende onderwerpen in relatie tot het domein religie (oa. Poole, 2002, Bink en d'Haenens 2006). Hierbij moet worden aangetekend dat culturele fenomenen als eerwraak en meisjesbesnijdenis in de media vaak als religieuze onderwerpen worden beschreven. Bij de analyse van de berichten wordt daarom steeds vastgesteld of er in de mediaberichtgeving sprake is van eerwraak en meisjesbesnijdenis als cultureel of religieus fenomeen. Het is tot slot - zoals Tennekes eerder al opmerkte - aannemelijk dat religie een erg grote rol speelt in de constructie van de identiteit van moslimvrouwen in de Nederlandse media.

2. Cultuur en etniciteit

Zoals we in het vorige hoofdstuk vaststelden, zijn culturele en etnische identiteiten belangrijke elementen in de (re-)constructie van iemands identiteit. Zo rekent 99% van Turkse en 94% van de Marokkaanse vrouwen zich tot de Turkse en Marokkaanse etniciteit en speelt de Nederlandse identiteit een te verwaarlozen rol bij de etnische zelfidentificatie (Odé, 2002, p. 37). Etnische identiteit kan in deze context worden gedefinieerd als culturele eigenheid, zoals deze door de groep zelf wordt ervaren en door de buitenwereld aan hen wordt toegeschreven (Nabben, Korf,

Yesilgöz, 2006, p. 66). Zoals nationaal en internationaal onderzoek aantoont is de groep moslimvrouwen, ook in Nederland, verre van homogeen en zeer divers qua culturele en etnische samenstelling. Voor veel moslimvrouwen is de etnische identiteit zelfs belangrijker dan de religieuze identiteit (domein 1) en vertoont de islamitische geloofsbeleving van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Indonesische en Somalische vrouwen in Nederland zeer grote, onderlinge verschillen. Als verklaring voor deze verschillen worden vaak etnische en culturele redenen genoemd. Hierdoor is de scheidslijn tussen de begrippen cultuur en religie in de media niet altijd even helder (oa. Nabben, ea. 2007, Groeneveld en Weijers-Martens, 2003 en Roald, 2002). Soms worden culturele gebruiken als eerwraak of meisjesbesnijdenis in de media gebracht als zijnde religieuze gebruiken, die alleen binnen bepaalde etnische groepen nog voorkomen. Cultuur en etniciteit in relatie tot het geloof, besnijdenis, eerwraak en culturele loyaliteitskwesaties zijn de meest voorkomende topics binnen dit domein.

3. Onderwijs en arbeid

Diverse onderzoeken wijzen uit dat de arbeidsparticipatie van moslimvrouwen in Nederland relatief laag is (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 57 - 59). Vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen scoren slecht in deze onderzoeken, terwijl Surinaamse moslima's het beduidend beter doen. Volgens de emancipatienotitie 2008 - 2011 van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen heeft 27 procent van de Marokkaanse vrouwen een betaalde baan, tegen 31 procent van de Turkse vrouwen. Bij vrouwen uit Irak en Somalië variëren de cijfers van 10 tot 15 procent. Oververtegenwoordigd zijn de vrouwen van boven de veertig, waarvan vooral de Marokkaanse vrouwen (90%) en Turkse vrouwen (80%) alleen basisonderwijs of minder hebben gevolgd (Emancipatiebeleid 2008 - 2011, 2007, p. 9 en 47). Andere onderzoeken wijzen uit dat jonge (moslim-)studenten erg toekomstgericht en ambitieus zijn wat opleiding en werk betreft (Korf et. al., 2007, p. 112 - 114). Op basis van deze gegevens kan voorzichtig worden geconcludeerd dat de jongere generaties allochtone moslimvrouwen qua opleidings- en ambitieniveau veel grotere overeenkomsten vertonen met autochtone leeftijdsgenoten, dan oudere generaties allochtone moslimvrouwen met hun autochtone leeftijdsgenoten. Er lijkt op het gebied van onderwijs en arbeid dan ook eerder sprake te zijn van een generatiekloof, dan van een culturele kloof.

Nationale en internationale onderzoeken tonen dan ook aan dat de arbeidsparticipatie van moslimvrouwen in Europa stijgt. Deze stijging is volgens Roald ten dele terug te voeren op een mentaliteitsverandering bij Europese moslims, waarbij de verhoudingen in arbeidsdeling steeds sterker gaan lijken op die van Europeanen: de vrouwen combineren zorgtaken en huishouden in de alledaagse praktijk met werk en een opleiding (Roald, 2001, p. 177 - 182). Enkele veelvoorkomende *topics* in relatie tot dit domein zijn schooluitval onder moslimmeisjes, toenemende of lage opleidingsgraad van moslimvrouwen, discriminatie op de arbeidsmarkt, islamitisch onderwijs en de hoofddoek of burka in openbare functies of op school. Zoals bij de *topics* eerwraak en meisjesbesnijdenis staat de hoofddoek (of burka) hier niet als religieus symbool centraal, maar staat de discussie over het uitoefenen of bekleden van bepaalde (openbare) functies centraal. Veel voorkomende *topics* zijn verder: werk, carrière, opleiding en onderwijs.

4. Familie, huwelijk, liefde en seksualiteit

Vanwege grote (culturele) verschillen tussen de diverse culturen en etniciteiten is het erg moeilijk om algemene uitspraken te doen over het domein familie en huwelijk. Uit onderzoek blijkt dat voor - met name - Turkse en Marokkaanse moslimvrouwen hechte familiebanden zeer belangrijk zijn, maar dat bijvoorbeeld over zaken als 'gehoorzaamheid aan de ouders' en (vrije) partnerkeuze erg verschillend wordt gedacht, variërend van erg vrij tot geheel onvrij (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 98 - 100). In algemene zin is het opvallend dat het huwelijk voor veel jonge moslimvrouwen, ongeacht hun culturele afkomst, de ideale samenlevingsvorm is en dat zij het erg belangrijk vinden dat hun toekomstige partner moslim is en van dezelfde etniciteit afkomstig is (CBS, 2005, p. 70 - 76). Een groot deel van de jonge vrouwen geven aan dat zij hun maagdelijkheid willen bewaren tot aan het huwelijk, maar ook deze strikte seksuele moraal is vooral bij jongeren aan voorzichtige veranderingen onderhevig (Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 125). Voor hoger opgeleide moslimvrouwen is het daarnaast belangrijk dat de toekomstige partner van minimaal hetzelfde opleidingsniveau is (Ibid., p. 70 - 76, Korf et. al., 2007 en Nabben, Korf, Yesligöz, 2006, p. 113 - 115).

Veel voorkomende *topics* binnen dit domein zijn: maagdelijkheid, uithuwelijking, gemengde relaties, importbruiden, traditionele familiewaarden, partnerkeuze en mannelijk gezag. Dit laatste onderwerp hangt nauw samen met het wijd verbreide beeld dat de man de baas is binnen het

huwelijk. Diverse onderzoeken wijzen echter uit dat dit beeld in de praktijk enige nuance verdient. Zo vindt gemiddeld een kwart van de jonge moslimvrouwen dat de man beslissingsbevoegdheid heeft bij grote aankopen en belangrijke besluiten, terwijl dit percentage bij de oudere generaties nog aanzienlijk hoger was (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 90). Ook andere onderzoeken wijzen op geleidelijke mentaliteitsveranderingen bij de jongere generaties moslimvrouwen. Zij geven in deze onderzoeken in toenemende mate aan dat zij een gelijkwaardige positie binnen het huwelijk belangrijk vinden. Van hun man verwachten dat een actieve steun bij het nastreven van een carrière (Nabben, Korf, Yesligöz, 2006, p. 61 - 65).

Huiselijk geweld of geweld binnen het huwelijk is een *topic* dat niet alleen in de media veel besproken wordt, maar ook binnen islamitische vrouwenbewegingen onderwerp is van voortdurende discussie. Zo is de discussie over fysiek geweld tegen vrouwen vaak specifiek gerelateerd aan (vermeende) seksuele ongehoorzaamheid en gaan discussies over gehoorzaamheid aan de man in de praktijk vaak over conflictoplossing binnen het huwelijk, waarbij de (culturele en religieuze) autoriteit van de man niet zelden in twijfel wordt getrokken (Roald, 2001, p. 174 - 175 en 165 - 171). Ook de Emancipatiemonitor 2006 laat wat dat betreft cijfers zien, die de problematiek van huiselijk geweld in een geheel ander daglicht plaatsen. De monitor concludeert namelijk dat huiselijk geweld tegen vrouwen vooral een groot probleem is bij allochtone Nederlanders en islamitische gezinnen in het bijzonder. In de monitor staat dat 27 procent van de vrouwelijke 'allochtonen' slachtoffer is van niet-incidenteel huiselijk geweld. Aannemende dat - gezien de eerdere constatering - een groot deel van de 27 procent uit islamitische gezinnen komt, kan men hieruit inderdaad afleiden dat het percentage slachtoffers onder moslimvrouwen erg groot zal zijn. Echter, in dezelfde monitor wordt gemeld dat maar liefst 21 procent van de allochtone mannen eveneens slachtoffer is van niet-incidenteel geweld. Aannemende dat - gezien de eerdere constatering - ook hier islamitische mannen oververtegenwoordigd zijn, is het opvallend dat het geweld tegen mannen eveneens erg hoog te noemen is.

5. Vriendschap

Sommige onderzoeken wijzen uit dat vriendschappen van moslimvrouwen qua etniciteit en geslacht zeer homogeen zijn (Korf et. al., 2007, p. 53 en Nabben, Korf, Yesligöz, 2006, p. 85).

Hierbij moet worden aangetekend dat de resultaten van de betreffende onderzoeken gebaseerd zijn op relatief kleine groepen jonge moslimvrouwen. Niet alleen zijn de genoemde onderzoeken hierdoor niet representatief voor de hele groep Nederlandse moslima's, de gekozen onderzoeksvorm (survey) met een relatief klein aantal respondenten kan daarnaast makkelijk leiden tot falsificatie. Het onderzoek *Minderheden in Beeld* is wat dit domein betreft misschien een betere graadmeter. Uit dit onderzoek blijkt dat onderlinge contacten en vriendschappen tussen allochtone en autochtone Nederlanders sterk toenemen bij vooral de jongere generaties, maar dat ook oudere generaties contacten onderhouden met mensen van andere etniciteiten (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 69 - 74). Hoewel deze cijfers niets over de invulling van het domein vriendschap zeggen, is het aannemelijk dat ideeën van moslimvrouwen over onderlinge vriendschap weinig verschillen van de ideeën van andere Nederlandse vrouwen. Mogelijke *topics* zijn: gemengde vriendschappen (in relatie tot etniciteit en geslacht) of juist eenzijdige vriendschappen, die in de berichtgeving niet zelden als belemmerend voor de integratie worden beschreven.

6. Gezondheid, schoonheid en mode

Om na te gaan wat moslimvrouwen belangrijke, alledaagse gespreksonderwerpen vinden, is gekeken naar het onderzoek van Angelie Sens. Zij heeft in 2004 een survey-onderzoek uitgevoerd, ter inleiding en ondersteuning van het debat '*Dames-en meisjesbladen voor en door allochtonen, overbodig, gewenst of noodzakelijk*' Uit dit onderzoek bleek dat Turkse en Marokkaanse studentes (ervan uitgaande dat dit vaak vrouwen zijn die moslim zijn) minder vaak vrouwenbladen lezen en hier ook minder vaak op geabonneerd zijn (Sens, 2004, p. 4). Wanneer hen gevraagd werd naar favoriete onderwerpen, dan gaven allochtone jonge vrouwen net als autochtone vrouwen aan het liefst te willen lezen over mode. Het onderwerp seksualiteit bleek voor allochtone vrouwen minder interessant dan voor autochtone vrouwen. Voor de rest zijn er weinig aantoonbare verschillen en lezen allochtone vrouwen behalve over mode het liefst over onderwerpen als gezondheid, werk, carrière, relaties, muziek en het behandelen van problemen (Sens, 2004, p. 7). Deze onderwerpen gelden als belangrijke *topics* en zijn eveneens vaak terug te vinden in SEN, een damesblad dat zich specifiek richt op Turkse en Marokkaanse vrouwen en diverse internetsites die zich specifiek op Marokkaanse of Turkse jongeren richten.

7. Vrijtijdsbesteding

Hoewel het bij gebrek aan goed onderzoek moeilijk is om iets te zeggen over de vrijtijdsbesteding van moslimvrouwen, is er wel een aantal *topics* aan te wijzen, waarin de vrijtijdsbesteding van moslimvrouwen verschilt van die van niet-moslimvrouwen in Nederland. Zo laat schaars onderzoek naar de vrijtijdsbesteding van jonge moslimvrouwen zien dat zij beduidend minder aan sport doen, dan hun autochtone leeftijdsgenoten. De vrije tijd van moslimvrouwen speelt zich vooral af in het school- en privé-domein en - in mindere mate - in het publieke domein. Vooral Turkse en Marokkaanse moslimvrouwen geven aan vaak naar de bioscoop te gaan, te gaan winkelen, picknicken in het park of uit eten te gaan. Een verschil tussen Turkse en Marokkaanse moslima's is dat de eerste groep vaker aangeeft naar cafés, feesten of clubs te gaan en zegt soms te roken of te drinken. Daarnaast worden door hoger opgeleide moslima's vaker debatten en discussie avonden bezocht als vorm van uitgaan (Nabben, Korf, Yesligöz, 2006, p. 29 - 43). Opvallend is verder dat bij jonge moslimvrouwen de frequentie van het internetgebruik (als vrijtijdsbesteding) erg hoog is, waarbij maar liefst 27 procent van de respondenten (inclusief jongens) aangeeft dat internet vooral gebruikt wordt om religieuze sites te bezoeken. Daarnaast scoren ook de studie en *chatten* vrij hoog. Populaire internetsites als www.maroc.nl en www.maroc.nu verschillen qua onderwerpen, taalgebruik en *layout* weinig van andere jongerensites. Serieuze discussies en enquêtes over politiek, geloof en seksualiteit worden op deze sites afgewisseld met *infotainment*, muziek, film, shoppen, kooktips, mode, *chatten* en humor. *Datingsites* blijken de laatste jaren een bijzonder populair medium om onderlinge contacten te leggen en voor jongeren de ideale manier om de doorgaans strenge omgangsnormen tussen meisjes en jongens te omzeilen (Douwes, De Koning, Boender, 2005, p. 136 - 139).

8. Emancipatie

Emancipatie van de moslimvrouw en islamitisch feminisme zijn *topics* die naar verwachting vaak voor zullen komen. Omdat beide begrippen al voldoende aan bod zijn gekomen, wordt het begrip in deze subparagraaf niet verder toegelicht. Over het algemeen kan worden gesteld dat emancipatie en ontwikkeling van de vrouw erg belangrijk worden gevonden door moslimvrouwen. Er zijn doorgaans weinig verschillen in opvattingen en attitudes te zien bij Turkse, Marokkaanse of Surinaamse moslimvrouwen (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p.

87 - 90). De enige opvallende uitschieter is dat 35% van de Turkse vrouwen vindt dat een eigen inkomen voor jongens belangrijker is dan voor meisjes, tegen 15% en 17% bij de, respectievelijk Marokkaanse en Surinaamse vrouwen (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003, p. 88).

9. Diversen

Alle *topics* die niet bij één van de negen bovenstaande domeinen passen, worden ingedeeld bij het domein diversen. Vermoedelijk hebben veel topics te maken met buitenlands nieuws over - bijvoorbeeld - geweld tegen moslimvrouwen in internationale oorlogen, zoals de oorlogen in Bosnië, Kosovo, Afghanistan en Irak. Mocht tijdens de analyse blijken dat één topic oververtegenwoordigd is, dan wordt eventueel een nieuw domein geformuleerd.

§ 4.5 Gebruikte frames

Tot slot wordt per artikel bekeken vanuit welk frame het artikel wordt geschreven. Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangegeven kunnen dagbladen het *agendasetting*-effect verhogen en de publieke opinie beïnvloeden door de manier waarop problemen worden beschreven. Frames definiëren problemen, diagnosticeren oorzaken, maken morele oordelen en stellen oplossingen voor. Semetko en Valkenburg geven in hun onderzoek '*Framing European politics: A content analysis of press and television news*' (2000) aan dat er in de berichtgeving veelvuldig gebruik wordt gemaakt van vijf verschillende frames, die in deze paragraaf kort worden uitgelegd. Naast de vijf frames, die in het onderzoek worden genoemd, worden - in relatie tot de berichtgeving over moslimvrouwen - het emancipatieframe en integratieframe veelvuldig gebruikt. Omdat het emancipatieframe in de inleiding en het vorige hoofdstuk al voldoende is toegelicht, wordt aanvullende uitleg in deze paragraaf achterwege gelaten.

Het conflictframe benadrukt volgens Semetko en Valkenburg het conflict tussen individuen, groepen of instituties en is een frame waarbinnen dit conflict vaak gereduceerd wordt tot eenvoudige proporties. Semetko en Valkenburg signaleren dat politieke retoriek vaak vanuit dit frame plaatsvindt. In relatie tot de berichtgeving over de islam wordt binnen dit frame de onverenigbaarheid van de islam met de westerse waarden centraal wordt gesteld. Zo haalt de partijleider voor de Partij voor de Vrijheid, Geert Wilders, vaak het nieuws door bijvoorbeeld hoofddoek- of koranverboden voor te stellen, omdat hij vindt dat hoofddoeken en de koran

onverenigbaar zijn met onze Nederlandse waarden. Hoewel Wilders waarschijnlijk weet dat dergelijke verboden juridisch niet haalbaar zijn, genereren zulke voorstellen over het algemeen veel media-aandacht en *goodwill* op bij een groot deel van het kiezerspotentieel. Gezien de conclusies van eerdere onderzoeken zal dit conflictframe vermoedelijk meer dan de andere frames worden gebruikt.

Binnen het human interestframe ligt de nadruk meer op de persoonlijke, emotionele kant van een gebeurtenis of probleem. De verwachting is dat verhalen over moslimvrouwen als vluchteling, mishandelde vrouwen of slachtoffers van eerge relateerd geweld vanuit dit human interestframe worden geschreven. Het economische gevolgenframe laat zien welke economische impact een probleem kan hebben voor een individu, groep, institutie, regio of land. Zo kan het dragen van een hoofddoek (of burka) ertoe leiden dat sommige beroepen ontoegankelijk worden voor gesluierde vrouwen en wordt (relatieve) armoede binnen sommige moslimgezinnen geweten aan het feit dat sommige vrouwen niet buitenshuis mogen werken. Het moraliteitsframe definieert volgens Semetko en Valkenburg de gebeurtenis of het probleem vanuit een morele of religieuze visie. Het moraliteitsframe kan in de context van mijn onderzoek integratieframe worden genoemd. Naar verwachting vallen er twee soorten artikelen binnen dit frame: één soort waarin successen van moslima's (op welk gebied dan ook) te danken zijn aan een perfecte integratie en één soort waarin sprake is van het tegenovergestelde en waarin moslima's hun achterstand of falen juist te danken hebben aan een gebrekkige integratie. Kenmerkend voor dit integratieframe is de aanwezigheid van een vaak nauwelijks verholten moraliserende boodschap.

Het verantwoordelijkheidsframe presenteert een gebeurtenis of probleem op zo'n manier dat de verantwoordelijkheid van het veroorzaken van het probleem bij het individu of de groep ligt. Het verschil met het integratieframe is dat de moraliserende boodschap hierbij vaak achterwege blijft. Binnen het verantwoordelijkheidsframe worden moslims na de moord op Van Gogh, bijvoorbeeld, verantwoordelijk gesteld voor de toename van het aantal aanslagen. Om de eenvoudige reden dat *ze* Van Gogh dan maar niet hadden moeten vermoorden. De verwachting is echter dat niet veel artikelen binnen dit frame geschreven zullen worden. De zes beschreven frames zijn puntsgewijs weergegeven.

1. *Conflictframe* - onverenigbaarheid islam en westerse waarden.
2. *Human interestframe* - definitie probleem of gebeurtenis vanuit persoonlijke invalshoek.
3. *Economische gevolgenframe* - economische gevolgen van een probleem of gebeurtenis.
4. *Integratie- of moraliteitsframe* - definitie probleem of gebeurtenis vanuit morele visie.
5. *Verantwoordelijkheidsframe* - verantwoordelijkheid veroorzaken probleem ligt bij groep of individu.
6. *Emancipatieframe* - groep of individu dient zich via emancipatie te ontwikkelen.

Deel 2: kwalitatieve analyse

§ 4.6. *Critical Discourse Analysis*

Het kwalitatieve deel van het onderzoek is voor het grootste gedeelte gebaseerd op de resultaten van de kwantitatieve analyse en op enkele elementen die worden gebruikt in de *Critical Discourse Analysis* (CDA), een veelgebruikte methodiek om *disempowerment* en discriminatie te onderzoeken en waarbij vooral de historische, sociale, culturele en ideologische context van de berichtgeving belangrijk is. De centrale veronderstelling is dat het (media-)discours een actieve rol speelt in het veranderen van sociale begrippenkaders en de beïnvloeding van attitudes van het publiek. Hierbij staan vier begrippen centraal: als eerste is dat idealisme, dat uitgaat van de maakbaarheid van de samenleving en het discours ziet als een startpunt vanuit waar de samenleving veranderd kan worden. Als tweede staan machts- en sociale relaties centraal, waarbij de vraag belangrijk is hoe deze relaties worden gereproduceerd in het nieuws. Ten derde is ideologie een belangrijk begrip, waarbij ideologie de werkelijkheid niet reflecteert maar meer een hulpmiddel is om deze werkelijkheid te reflecteren of te duiden. Als vierde begrip is de hegemonie belangrijk, wat het vermogen van de dominante klasse uitdrukt om de *status quo* te behouden. Hegemonie wordt vooral in stand gehouden doordat de elite bepaalt wat de belangrijkste waarden en normen in de samenleving zijn. Onderwijs speelt hierin een belangrijke rol, omdat via het onderwijs mensen leren dat - bijvoorbeeld - liberalisme *the natural way of things* is. (Richardson, 2007, p. 27 - 36).

Omdat niet alle geselecteerde domeinen volgens de CDA-methode kunnen worden geanalyseerd, wordt alleen het meest voorkomende domein op hoofdpunten geanalyseerd. De invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen is hierbij belangrijker dan de verschillen in berichtgeving tussen de drie dagbladen onderling. Hoewel in een klassieke CDA-methode taalanalyse een belangrijke rol speelt, ligt in deze thesis sterk de nadruk op de *discursive practices*. Deze *discursive practices* richten zich voornamelijk op tekstproductie en -consumptie, waarbij teksten altijd in relatie worden gezien tot de sociale condities waarin de productie en consumptie van diezelfde teksten plaatsvinden. Bij de *discursive practices* volgens de CDA-methode wordt eveneens sterk rekening gehouden met *newsvalues*, zoals die in het vorige hoofdstuk zijn uitgelegd. Tot slot zijn ook de *social practices* van belang om teksten te analyseren. Hierbij is het vooral van belang wat een tekst zegt over de maatschappij waarin deze is geschreven. Hierbij zijn historische, economische, politieke en ideologische factoren van groot belang (Ibid., p. 37 - 42).

De verwachting is dat de identiteitsconstructies van Nederlandse moslima's voornamelijk plaatsvinden binnen de domeinen religie, onderwijs en arbeidsmarkt of familie en huwelijk. Alleen de artikelen die gaan over deze domeinen, en in feite te zien zijn als samenhangende discussies, zullen in deze (gedeeltelijke) discoursanalyse worden meegenomen. In de thesis worden de resultaten uitgewerkt in een aparte paragraaf. Deze analysevorm is deels gebaseerd op de kwalitatieve analyse in Elizabeth Poole's onderzoek *Reporting Islam. Media representations of British Muslims* (2002). Poole stelde op basis van de clusters van *topics* thema's samen, die de dominante meningen in de berichtgeving over moslims weerspiegelden. In deze analyse zal globaal dezelfde methode worden gehanteerd als aanvulling op de kwantitatieve analyse van het eerste deel van het onderzoek.

Hoofdstuk 5

Deel 1: Kwantitatieve Analyse

§5.1 Inleiding

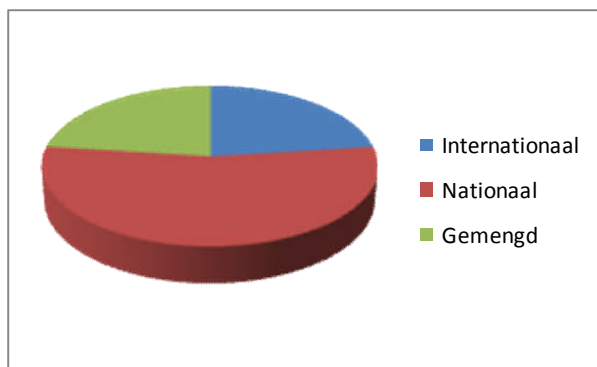
In het vijfde hoofdstuk staat de kwantitatieve analyse van de vier onderzoeksjaren centraal. Zoals in de methode is uitgelegd, biedt de gebruikte kwantitatieve methode verschillende mogelijkheden om het onderzoeksmateriaal te analyseren. Zo wordt per onderzoeksjaar gekeken naar de verdeling van de hoeveelheid berichtgeving in de drie verschillende dagbladen en wordt vastgesteld wat de verhouding is tussen nationale en internationale berichtgeving in de betreffende onderzoeksjaren. In afzonderlijke tabellen zijn respectievelijk de beschreven domeinen, de gebruikte frames, de toonzetting en de aard van de bronnen weergegeven. De beschreven volgorde geeft antwoord op de vier onderstaande vragen:

- Domeinen: *wat* wordt beschreven?
- Frames: *hoe* worden de domeinen beschreven?
- Toonzetting: op *welke* toon worden de domeinen beschreven?
- Bronnen: *wie* beschrijft de domeinen en beïnvloedt zo de identiteitsconstructies?

De berichtgeving in de vier onderzoeksjaren wordt in vier afzonderlijke paragrafen geanalyseerd, waarbij alleen de hoofdzaken worden toegelicht. Elke paragraaf wordt afgesloten meteen korte samenvatting, waarin een relatie wordt gelegd tussen de gevonden resultaten en de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen in het betreffende jaar. In de afsluitende paragraaf worden de resultaten van de vier onderzoeksjaren samengevat en met elkaar vergeleken. Deze paragraaf kan worden beschouwd als conclusie van de kwantitatieve analyse.

§5.2 Onderzoeksjaar 1992

In het onderzoeksjaar 1992 werden op basis van de maanden maart, oktober en december in totaal dertien artikelen gevonden die over moslimvrouwen gaan. Alle artikelen stonden in dagblad *Trouw*. Conform de signatuur van het dagblad lag het in de lijn der verwachting dat *Trouw* de meeste redactionele aandacht aan het onderwerp moslimvrouwen zou besteden. Opvallend is dat in *de Volkskrant* en *De Telegraaf* geen berichten zijn gevonden over moslima's. De veronderstelling dat in deze onderzoeksperiode weinig artikelen gevonden zouden worden, omdat de belangstelling voor het onderwerp in 1992 nog niet erg groot was, wordt met het relatief lage aantal berichten van dertien bevestigd.

Figuur 1: verdeling nationale en internationale berichtgeving over moslimvrouwen in procenten in 1992.

Daarnaast is gekeken naar de verdeling tussen internationale en nationale berichtgeving. Uit eerder Nederlands onderzoek - Fennema, (2001), Phalet en Ter Wal (2004) en d' Haenens en Bink (2006) - bleek namelijk dat buitenlands nieuws over moslims in de Nederlandse media vaak eenzijdiger en negatiever werd gebracht dan binnenlands nieuws. Ook Poole stelde in haar onderzoek naar berichtgeving over moslims in de Engelse pers in 2002 dat internationaal nieuws eenzijdiger werd gebracht dan het nationale nieuws. In *figuur 1* is te zien dat de nationale berichtgeving in 1992 met zeven artikelen (54%) het meeste voorkomt. Op basis hiervan is het de verwachting dat het aandeel veelzijdige berichten groter is dan het aantal eenzijdige berichten. Omdat in sommige binnenlandse artikelen uitgebreide verwijzingen voorkomen naar internationale gebeurtenissen is voor deze vraag een derde categorie (gemengd) opgenomen, waarin de aandacht voor nationaal en internationaal nieuws binnen één artikel ongeveer gelijk is.

Domeinen

In de dertien gevonden artikelen worden in 1992 dertig domeinen beschreven, een relatief hoog gemiddelde van 2,3 domeinen per artikel. Familie en huwelijk (30%) is het meest voorkomende domein, waaruit kan worden afgeleid dat sociale rollen als moeder, dochter, zus en echtgenote belangrijk zijn in de identiteitsconstructies. Het *topic* opvoeding komt veelvuldig voor in dit domein, waarbij vooral de problemen van islamitische moeders met de opvoeding van hun kinderen centraal staan. Hoewel binnen dit *topic* de moeders vaak een slachtofferrol krijgen toegemeten, zijn er ook enkele artikelen gevonden waarin te lezen is dat de opvoeding in islamitische gezinnen niet fundamenteel afwijkt van de opvoeding in andere Nederlandse gezinnen.

Domein	Trouw	
	Q	%
1. Familie, huwelijk en seksualiteit	9	30
2. Cultuur en etniciteit	6	20
3. Arbeid en onderwijs	5	17
4. Emancipatie	4	13
5. Diversen	3	10
6. Religie	3	10
7. Vrije tijd en sport	-	-
8. Gezondheid en schoonheid	-	-
9. Vriendschap	-	-
Totaal	30	100

Tabel 1: verdeling domeinen in 1992.

Het domein cultuur en etniciteit komt zes maal (20%) voor in de artikelen. Dit geeft aan dat cultuur en etniciteit een redelijk belangrijke rol spelen in de constructie van identiteiten. Opvallend is dat *labelling* - waarbij religieuze en etnische identiteiten worden geëxpliciteerd - in 1992 vaak een constructieve functie heeft, waarbij wordt uitgelegd dat er onderlinge verschillen zijn tussen Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslimvrouwen of tussen culturele en religieuze gewoonten en gebruiken. Het expliciteren van cultuur slaat in deze context dus niet zozeer op cultuur als onderdeel van iemands identiteit. Het heeft een meer verklarende functie, omdat diverse culturele gebruiken in 1992 nog relatief onbekend zijn bij het lezerspubliek.

In relatie tot het domein cultuur en etniciteit worden het emancipatieframe en human interestframe het meeste gebruikt. Dit geeft aan dat de etnische en culturele identiteiten in 1992 niet als conflicterend met de Nederlandse waarden worden gereflecteerd, maar juist een positieve rol kunnen spelen in de emancipatie van moslimvrouwen. Het domein arbeid en onderwijs (17%) laat eenzelfde patroon zien: het emancipatieframe wordt vier maal gebruikt, waarbij vooral de ontwikkelingen en progressie van jonge moslimvrouwen op het gebied van onderwijs centraal staan. Uit het vele voorkomen van het *topic* onderwijs kan worden afgeleid dat identiteiten als scholiere, leerlinge of studente een redelijk belangrijke rol spelen in de identiteitsconstructies. Moslima's als werknemster, ondernemster of carrièrevrouw komen als *topic* niet in de berichtgeving voor. Het is - tot slot - opvallend dat het domein religie (10%) relatief weinig voorkomt. Religie speelt in 1992 slechts een marginale rol in de identiteitsconstructie van moslimvrouwen. Het conflictframe komt het meeste voor binnen dit domein, daarnaast is er een lichte oververtegenwoordiging van internationale artikelen. De domeinen vrije tijd, gezondheid en vriendschap komen geheel niet in de berichtgeving voor.

Frame	Trouw	
	Q	%
1. Emancipatieframe	5	38
2. Human interestframe	4	31
3. Conflictframe	3	23
4. Integratie of moraliteitsframe	1	8
5. Verantwoordelijkheids - frame	-	-
6. Economische gevolgenframe	-	-
Totaal	13	100

Tabel 2: verdeling frames per dagblad in 1992.

In tabel 2 zijn de gebruikte frames weergegeven. Het emancipatieframe (38%) wordt het meest gebruikt. De domeinen emancipatie, familie en huwelijk, arbeid en onderwijs komen alle drie even vaak voor binnen dit frame. Hierdoor is het moeilijk om algemene uitspraken te doen over het gebruik van dit frame in de relatie tot identiteitsconstructies.

Het human interest-frame (31%) laat eenzelfde diversiteit zien in relatie tot de beschreven domeinen, waarbij het opvalt dat in de meeste artikelen binnen dit frame de moslimvrouw als oorlogsslachtoffer of vluchteling (domein diversen) centraal staat. Het conflictframe (23%) laat minder verscheidenheid aan domeinen zien. Het domein familie en huwelijk komt binnen het conflictframe tweemaal voor. Hieruit kan worden afgeleid dat identiteiten van moslimvrouwen als moeder, dochter, zus of echtgenote in 1992 belangrijk zijn in relatie tot de identiteitsconstructies, waarbij vooral huwelijkse conflicten en problemen die moeders hebben met de opvoeding van hun kinderen, centraal staan. Tot slot kan uit de gegevens worden afgeleid dat er in 1992 *geen* focus ligt op religie of etniciteit als conflicterend element in de identiteitsconstructie. Het gebruik van het conflictframe in relatie tot het domein religie komt wel één maal voor in een internationaal artikel.

Aard	Trouw	
	Q	%
1. Neutraal	7	54
2. Eenzijdig	4	31
3. Veelzijdig	2	15
Totaal	13	100%

Tabel 3: toonzetting berichtgeving in 1992.

Wat betreft de toonzetting kan worden vastgesteld dat neutrale berichten (54%) het meeste voorkomen. Het aantal eenzijdige berichten (31%) is vrij laag te noemen, evenals het aantal veelzijdige berichten (15%).

Het grote aantal neutrale berichten komt globaal overeen met de resultaten van de domeinanalyse waarin werd vastgesteld dat het aantal gebruikte domeinen redelijk hoog is. Het percentage duidt daarnaast op een redelijk hoog brongebruik (*tabel 4*). In de berichten die als eenzijdig zijn getypeerd, komt het domein familie en huwelijk in de helft van de gevallen voor, een constatering die een interessante relatie blootlegt tussen het frequente gebruik van het conflictframe, het domein familie en huwelijk en het vaker voorkomen van eenzijdige artikelen in het onderzoeksjaar 1992. Het aantal veelzijdige berichten is lager dan op basis van het aantal nationale berichten werd verondersteld. Een mogelijke oorzaak hiervan is de strikte operationalisering van de begrippen ‘eenzijdige’ en ‘veelzijdige’ artikelen.

Aard bronnen	Trouw	
	Q	%
1. Onbekend	13	35
2. Vrouw niet moslim	12	32
3. Vrouw moslim	8	22
4. Man niet moslim	4	11
5. Man moslim	-	-
Totaal	37	100

Tabel 4: aard bronnen per dagblad in 1992.

In *tabel 4* is de verdeling van de gebruikte bronnen weergegeven. Een gemiddeld aantal bronnen van 2,9 per artikel in *Trouw* is redelijk hoog te noemen. Van de 37 gebruikte bronnen is acht keer (22%) een moslima als bron gebruikt. Hieruit kan worden afgeleid dat moslimvrouwen in 1992 matig vertegenwoordigd zijn in de berichtgeving.

Opvallend is het gebruik van het grote aantal onbekende bronnen (35%). Dit aantal kan voor een deel worden verklaard uit het feit dat organisaties, instellingen en rapporten vaak als bron worden gebruikt. In een aantal artikelen zijn echter ook vrouwelijke personen als bronnen gebruikt waarbij het zeer waarschijnlijk is dat deze vrouwen moslim zijn, maar waarbij dit niet expliciet in het betreffende artikel wordt aangegeven. Uit het niet expliciteren van de religieuze identiteit van vrouwelijke bronnen kan worden afgeleid dat *labeling* door journalisten in 1992 weinig voorkomt. Ook *zelf-labeling*, waarbij de vrouwen zelf hun religieuze identiteit expliciteren, komt in de berichtgeving niet vaak voor: religieuze identiteiten spelen dus een minimale rol. Sociale rollen op het gebied van het familieleven (vooral moeders) en onderwijs (vooral scholieren) zijn daarentegen wel belangrijk in de identiteitsreflectie van moslimvrouwen in 1992.

Identiteitsprofiel

In 1992 zijn sociale rollen als moeder, dochter of echtgenote de belangrijkste elementen binnen de identiteitsconstructies. Hierin staat vooral de problematische en conflicterende verhouding tot de sociale omgeving centraal: zo hebben moeders problemen bij het opvoeden van hun kinderen, zijn echtgenotes soms slachtoffer van huiselijk geweld en staat zij binnen het gezin in een sterke afhankelijkheidsrelatie tot haar man. Deze stereotype positionering van de moslimvrouw als 'hulpbehoevende huismoeder' sluit aan op de maatschappelijke discussie die eind 1991 door

Bolkestein werd aangezwengeld en in 1992 een voorlopig hoogtepunt bereikte (Prins, p. 27 – 30). De VVD-politicus plaatste in vele debatten en interviews dat jaar een rigide en vrouwvijandig beeld van de islam tegenover een dynamisch en vrouwvriendelijk liberalisme en stelde de islam primair verantwoordelijk voor het achterstellen en onderdrukken van veel (moslim-)vrouwen. Daar in de jaren tachtig ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ nog het belangrijkste devies was, zag Bolkestein in deze moslimidentiteit juist een belemmering voor de emancipatie en integratie van de Nederlandse moslimvrouw. En hoewel zijn standpunten in de media vaak hevig werden bekritiseerd, plaatste hij de moslima hiermee wel in het middelpunt van de maatschappelijke discussie.

Onderwijs en arbeid worden als de belangrijkste factoren van de emancipatie en integratie van islamitische vrouwen en meisjes gezien, waarbij vooral educatie als middel dient om de vrouwen te emanciperen. In de berichtgeving is er beduidend meer aandacht voor het *topic* onderwijs dan voor arbeid en nemen sociale rollen als scholier en studente belangrijke plaatsen in binnen de identiteitsconstructies van dat jaar. Hierbij is het opvallend dat het emancipatoire aspect van arbeid en onderwijs door zowel de critici als medestanders van Bolkesteins ‘nieuw realisten’ wordt benadrukt. Het verschil is dat de nieuw realisten wijzen op het ‘feit’ dat veel islamitische ouders hun dochters van school houden om ze vervolgens uit te huwelijken, terwijl de critici deze beweringen afdoen als vooroordelen en verwijzen naar een in dat jaar uitgebracht rapport van de Rijksuniversiteit van Leiden, waaruit blijkt dat dit slechts een ‘marginaal’ verschijnsel is en de moslimmeiden het juist erg goed doen in het onderwijs. Ook in relatie tot dit domein zien we een identiteitsconstructie (scholiere, leerling, student) die niet zozeer de ambities van de vrouwen of meiden of meiden *zelf* uitdrukt, als wel het resultaat is van een maatschappelijk debat tussen ‘derden’.

De etnische identiteit speelt in 1992 een grotere rol bij de constructie van identiteiten dan de religieuze identiteit. Aandacht voor de religieuze identiteit is er wel (zie kritiek Bolkestein) maar speelt een kleine rol en wordt overigens niet altijd als conflicterend met de westerse waarden gezien. Een belangrijke reden hiervoor is dat de islamitische identiteit in de berichtgeving niet actief door de moslimvrouwen wordt uitgedragen. Ook de etnische identiteit is niet conflicterend met de Nederlandse waarden en kan volgens sommigen juist een constructieve bijdrage aan de emancipatie van de moslimvrouw leveren. Deze gedachte is een voorbeeld van het ‘oude’ multiculturele denken waarop in 1992 toenemende kritiek te horen was.

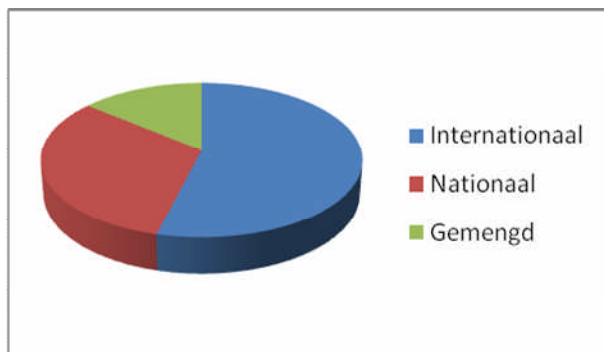
Het internationale nieuws, in relatie tot moslimvrouwen, wordt gedomineerd door berichtgeving over de burgeroorlogen in Bosnië en Algerije, waarbij de oorlog in Bosnië van grotere (directe) invloed is op de identiteitsconstructies. Ook hier speelt de afhankelijkheid tot de sociale omgeving een belangrijke rol: de vrouwen hebben als oorlogsslachtoffers vooral westerse hulp nodig om hun oorlogstrauma's te verwerken. In relatie tot de berichtgeving over Bosnië is het bovendien opmerkelijk dat de Bosnische vrouwen stevast 'moslimvrouwen' worden genoemd, terwijl bij Servische en Kroatische oorlogsslachtoffers een verwijzing naar de religieuze identiteit achterwege blijft.

Sport, vrijetijdsbesteding, gezondheid en mode zijn domeinen die geen enkele rol spelen binnen de identiteitsconstructies. Afsluitend kan worden gesteld dat de stereotype moslimvrouw in 1992 enkele treffende overeenkomsten vertoont met beschrijving die sociologe Helma Lutz in haar essay *The myth of the Other* (1991) gaf, namelijk als een 'zielig, a-seksueel en onderdrukt persoon die dringend geholpen moet worden door de moderne westerse mens'.

§5.3 Onderzoeksjaar 1997

In het onderzoeksjaar 1997 werden op basis van de maanden maart, oktober en december in totaal 28 artikelen gevonden die over moslimvrouwen gaan. Van de 28 artikelen stonden in totaal 15 artikelen in *Trouw* en 13 artikelen in *de Volkskrant*. In het onderzoeksjaar 1997 zijn er geen artikelen over moslimvrouwen in *De Telegraaf* gevonden. Conform de signatuur van de kranten lag het in de lijn der verwachtingen dat dagblad *Trouw* de meeste redactionele aandacht aan het onderwerp moslimvrouwen zou besteden en *De Telegraaf* de minste.

De verdeling in nationale en internationale berichtgeving is in *Trouw* met zes internationale, vijf nationale en vier gemengde artikelen het meest evenwichtig te noemen. In de *Volkskrant* overheerst het internationale nieuws met negen artikelen, terwijl vier artikelen over Nederlandse moslimvrouwen gaan. Gezien het grote aandeel internationale artikelen in *de Volkskrant* is de verwachting dat de aard van de berichtgeving in dit dagblad eenzijdiger is dan in *Trouw*. De totale verdeling in nationaal en internationaal nieuws is weergegeven in *figuur 2* en laat een forse toename zien van internationale artikelen over moslimvrouwen ten opzichte van 1992.

Figuur 2: verdeling nationale en internationale berichtgeving over moslimvrouwen in procenten in 1997.

Domeinen

In *tabel 5* zijn de gevonden domeinen weergegeven. In 1997 worden gemiddeld 2,2 domeinen per artikel beschreven, iets minder dan in 1992. Religie (26%) is het meest voorkomende domein en laat een zeer sterke stijging zien ten opzichte van het voorgaande jaar. Zoals verwacht, komt het domein het vaakst in *Trouw* voor. En hoewel *labeling* in 1997 nog relatief weinig voorkomt, blijkt de islam steeds belangrijker te worden in de constructie van identiteiten van moslimvrouwen.

Tabel 5: verdeling domeinen per dagblad in 1997

Domein	Trouw		Volkskrant		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%
1. Religie	10	28	6	24	16	26
2. Familie, huwelijk en seksualiteit	7	19	6	24	13	21
3. Diversen	4	11	5	20	9	15
4. Arbeid en onderwijs	4	11	3	12	7	12
5. Cultuur en etniciteit	5	14	2	8	7	12
6. Emancipatie	3	8	2	8	5	8
7. Vrije tijd en sport	2	6	-	-	2	3
8. Gezondheid en schoonheid	1	3	1	4	2	3
9. Vriendschap	-	-	-	-	-	-
Totaal	36	100	25	100	61	100

Omdat in de zestien artikelen waarin de islam als domein voorkomt, zeven maal het conflictframe wordt gebruikt, kan worden gesteld dat de islamitische identiteit van de vrouwen in toenemende mate als conflicterend met de westerse of christelijke waarden wordt gedefinieerd.² Van deze zeven artikelen hebben zes artikelen een internationaal karakter: er lijkt een positief verband te zijn tussen het gebruik van het conflictframe, het domein religie en internationale

² Het conflictframe wordt in 1997 in zeven artikelen gebruikt. Omdat per artikel vaak meerdere domeinen beschreven zijn, maar in de regel maar één frame wordt gebruikt, kan het voorkomen dat andere domeinen in hetzelfde artikel (zoals huwelijk, liefde en seksualiteit) eveneens binnen het conflictframe in hetzelfde artikel worden beschreven.

berichtgeving. Het integratie- of moraliteitsframe (14%) wordt in relatie tot het domein religie driemaal gebruikt. Dit kan duiden op een zekere tolerantie voor de islamitische identiteit van de vrouwen, *mits* zij zich voldoende hebben aangepast aan de westerse waarden.

Een tweede belangrijk domein in de berichtgeving over moslimvrouwen is familie en huwelijk (21%), een domein dat zowel in *de Volkskrant* als *Trouw* veel voorkomt. Het domein komt in totaal in dertien artikelen voor, wat aangeeft dat familie, huwelijk en seksualiteit net zoals in 1992 belangrijke rollen spelen in de constructie van identiteiten van moslima's. Hierbij is het opvallend dat dit domein maar liefst negen maal in een internationaal artikel voorkomt. De *topics* uithuwelijking, gedwongen besnijdenis, verkrachting en moord (geen eerwraak) komen het meeste voor, waaruit kan worden afgeleid dat vooral de problemen in relatie tot familie, huwelijk en seksualiteit centraal staan. Toch is geen dominant frame aan te wijzen en worden het human interestframe, emancipatieframe en conflictframe even vaak gebruikt. Hoewel er ten opzichte van 1992 een lichte daling is te zien, blijft de sociale rol als moeder, dochter, zus of echtgenote een zeer belangrijk element in de constructie van identiteiten. De seksuele identiteit komt slechts een enkele keer voor in relatie tot het *topic* maagdelijkheid. Verder is er een sterke afname van de belangstelling voor het *topic* opvoeding.

Het hoge aantal diversen (15%) wordt mede veroorzaakt door de relatief grote aandacht in zowel *Trouw* als *de Volkskrant* voor de juridische aspecten van een rechtszaak van een moslimvrouw tegen het Amsterdamse Tropenmuseum. Het domein diversen heeft in relatie tot de identiteitsconstructies van moslimvrouwen om die reden weinig verklarende waarde. Het domein Arbeid en onderwijs (12%) komt in totaal zeven keer voor, waarbij een oververtegenwoordiging van internationale artikelen opvallend is. In relatie tot dit domein wordt het emancipatieframe het meeste gebruikt en staat de vooruitgang van de moslimvrouw op de arbeidsmarkt centraal. Het domein cultuur (12%) komt eveneens zeven keer voor en speelt een kleinere rol in de constructie van identiteiten van moslima's dan in 1992. Ook hier geldt dat *labeling* relatief weinig voorkomt en is er een sterke oververtegenwoordiging te zien van internationale artikelen.

Frames

In *tabel 6* zijn de gebruikte frames weergegeven. De drie meest gebruikte frames zijn hetzelfde als in het voorgaande jaar. Het emancipatieframe (28%) werd in de berichtgeving het meeste gebruikt, gevolgd door het human interestframe (24%) en conflictframe (24%). Het meest voorkomende domein binnen het emancipatieframe is arbeid en onderwijs. Hieruit kan worden afgeleid dat emancipatie en ontwikkeling op het gebied van arbeid en onderwijs in 1997 belangrijke rollen spelen in de identiteitsconstructies van moslimvrouwen. Ook binnen het human interestframe (24%) komen de domeinen arbeid en onderwijs en religie het meeste voor, waarbij het opvallend is dat vijf van de zeven verhalen gaan over succesvolle vrouwen op de (internationale) arbeidsmarkt. Een belangrijk verschil met 1992 is dat er destijds veel meer aandacht werd besteed aan het *topic* onderwijs.

Tabel 6: gebruikte frames per dagblad in 1997

Frame	Trouw		Volkskrant		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%
1. Emancipatieframe	5	31	3	23	8	28
2. Human interestframe	4	25	3	23	7	24
3. Conflictframe	5	31	2	15	7	24
4. Integratie of moraliteitsframe	2	13	2	15	4	14
5. Verantwoordelijkheids - frame	-	-	2	15	2	7
6. Economische gevolgenframe	-	-	1	9	1	3
Totaal	16	100	13	100	29	100

Binnen het conflictframe (24%) is religie het meest voorkomende domein. Dit geeft aan dat de islamitische identiteit van moslimvrouwen in toenemende mate als conflicterend met de westerse waarden wordt omschreven. Toch is het gebruik van het conflictframe nog relatief laag. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat *labeling* weinig voorkomt, waardoor religie als conflicterend kenmerk van identiteit en als nieuwsitem geen prominente rol in de berichtgeving speelt.

Toonzetting

Wat betreft de toonzetting (*tabel 7*) is de berichtgeving in *de Volkskrant* het meest evenwichtig te noemen. *Trouw* valt op met een groot aantal eenzijdige berichten. De eenzijdigheid wordt vooral veroorzaakt doordat het domein religie vaak als enige domein in een artikel wordt beschreven, terwijl andere domeinen vaker in combinatie met elkaar in één artikel voorkomen. Daarnaast is er in *Trouw* een groter aantal korte artikelen gevonden, waar doorgaans minder bronnen en domeinen in worden gebruikt en beschreven. Gezien de strenge maatstaf en strikte operationalisering is een score van 29% veelzijdige artikelen en 21% neutrale artikelen (totaal 50%) vrij hoog te noemen. Van de veertien eenzijdige berichten zijn tien artikelen internationaal. De constatering dat veel internationale berichten leiden tot meer eenzijdige berichtgeving lijkt vooral te gelden voor het domein religie, dat in 1997 in de meeste gevallen wordt beschreven vanuit het conflictframe. Net zoals in 1992 is hier een oververtegenwoordiging te zien van internationale artikelen, waarbij er minder bronnen worden gebruikt en andere domeinen beschreven.

Tabel 7: toonzetting per dagblad in 1997

Aard	Volkskrant		Trouw		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%
1. Eenzijdig	5	38	9	60	14	50
2. Veelzijdig	5	38	3	20	8	29
3. Neutraal	3	24	3	20	6	21
Totaal	13	100	15	100	28	100

Bronnen

In *tabel 8* is de verdeling van bronnen weergegeven. Een gemiddelde van 2,9 bronnen per artikel in 1997 is net als in 1992 redelijk hoog, waarbij *Trouw* met een gemiddelde van 3,2 bronnen per artikel beduidend beter scoort dan *de Volkskrant* met 2,7 bronnen per artikel. De moslimvrouw (28%) is in beide dagbladen beter als bron vertegenwoordigd dan in 1992. Opvallend is – net als in 1992 – het grote aantal onbekende bronnen. Dit kan gedeeltelijk worden verklaard uit het feit dat organisaties, instellingen of rapporten vaak als bron gebruikt worden. Het hoge aantal

onbekenden bronnen wordt daarnaast veroorzaakt doordat bij (vrouwelijke) personen die als bron worden gebruikt niet altijd expliciet wordt aangegeven of iemand moslima is. *Labeling* door journalisten komt in 1997 net zo weinig voor als in 1992. Ook *zelf-labelling* komt in de berichtgeving niet veel voor. De religieuze en culturele identiteiten zijn belangrijk voor de vrouwen maar er wordt niet steeds een nadruk op gelegd door journalisten of de vrouwen zelf.

Tabel 8: aard bronnen per dagblad in 1997

Aard bronnen	Trouw		Volkskrant		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%
1. Onbekend	22	46	17	49	39	47
2. Vrouw moslim	14	29	9	26	23	28
3. Man moslim	10	21	4	11	14	17
4. Vrouw niet moslim	-	-	4	11	4	5
5. Man niet moslim	2	4	1	3	3	3
Totaal	48	100	35	100	83	100

Identiteitsprofiel

Als op basis van de analyse in 1997 een identiteitsprofiel wordt opgesteld van het stereotype moslimvrouw, dan valt op dat zij internationaal georiënteerd is, vaak een goede baan heeft en sterk gericht is op haar emancipatie en ontwikkeling op de arbeidsmarkt. Ook is zij een actieve deelnemer aan het maatschappelijke debat over onderwerpen die haar zelf aangaan en kan zij, meer dan vijf jaar terug, invloed uitoefenen op de identiteitsreflecties in de media. Haar religieuze identiteit is belangrijker dan vijf jaar geleden, al wordt niet altijd de nadruk gelegd op deze islamitische achtergrond. Het relatief weinig voorkomen van *labeling* lijkt echter een kunstmatig evenwicht uit te drukken, want in de gevallen dat haar moslimidentiteit wel onderwerp van gesprek is, staat daarin meestal de conflicterende verhouding met de westerse of christelijke waarden centraal. De omgeving lijkt haar islamitische identiteit dus alleen te accepteren als de moslima zich volledig heeft aangepast aan de Nederlandse waarden.

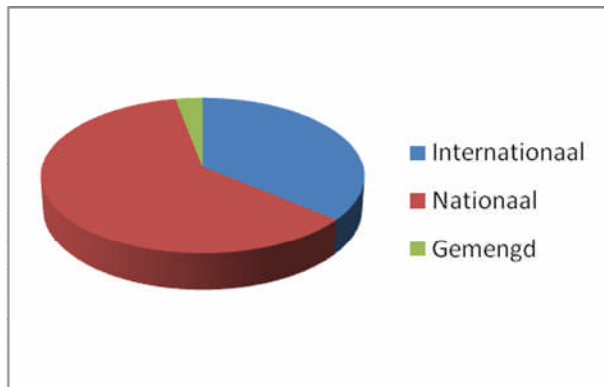
Hoewel de berichtgeving veelal vanuit een emancipatoir frame wordt geschreven en de successen op de arbeidsmarkt een belangrijke plaats innemen bij de identiteitsconstructies, is de toegenomen belangstelling voor de religieuze identiteit mogelijk te verklaren door het feit dat Bolkestein en Fortuyn dat jaar beiden een boek over de islam publiceren (respectievelijk *Moslim in de Polder* en *Tegen de islamisering van onze Cultuur*). Vooral Fortuyn's boek genereert veel media aandacht. Hij signaleert een toenemende islamisering en ziet dat als een gevaar voor de Nederlandse samenleving. Hij gebruikt daarbij de onderdrukking van moslimvrouwen en discriminatie van homoseksuelen als voorbeelden om aan te tonen dat de islam niet verenigbaar is met 'onze' westerse waarden. Ook in 1997 worden moslimvrouwen gerepresenteerd als slachtoffers van hun eigen cultuur en religie. Dit komt vooral tot uitdrukking in de reflectie van sociale identiteiten als echtgenote, zus, moeder of schoondochter, waarbij ernstig verstoorde familiebanden, zoals gedwongen uithuwelijking, huiselijk geweld, verplichte besnijdenissen en een sterke afhankelijkheidsrelatie tot de man een belangrijke rol spelen bij de constructie van deze identiteiten.

De etnische identiteit of culturele achtergrond speelt geen grote rol bij de identiteitsvorming. De reden hiervoor is de toegenomen reflectie van de islam als 'homogene cultuur'. Hierdoor worden vooral Turkse en Marokkaanse Nederlanders steeds vaker als moslim gezien, los van hun etnische identiteit. Een mogelijke verklaring voor deze tendens is dat de nieuw realisten relatief weinig aandacht besteden aan etniciteit, maar in hun retoriek juist sterk de nadruk leggen op religie.

Het internationale nieuws wordt gedomineerd door nieuws uit Turkije, waar spanningen zijn tussen aanhangers van de islamitische Welvaartspartij (*Refah*) en aanhangers van de seculiere regering. Twee interviews met vrouwelijke aanhangers van de partij lijken de angst van de toenmalige Nederlandse regering te bevestigen, dat de spanningen over zullen slaan naar de Turkse gemeenschap in Nederland en ook hier het islamitische gedachtegoed aan betekenis zal winnen. Toch zijn vooral de vrouwvijandige maatregelen van de Afghaanse Taliban verantwoordelijk voor de hoge frequentie van het conflictframe in relatie tot het domein religie. Deze artikelen zijn van grote invloed op de constructie van de religieuze identiteit, waarbij de Afghaanse vrouwen het beeld van Bolkestein en Fortuyn bevestigen dat zij vooral slachtoffers zijn van hun eigen religieuze identiteit. Sport, andere vormen van vrijetijdsbesteding, mode en vriendschap spelen ook in 1997 geen rol.

§5.4 Onderzoeksjaar 2002

In het onderzoeksjaar 2002 werden op basis van de maanden maart, oktober en december in totaal 39 artikelen gevonden die over moslimvrouwen gaan. Evenals in de twee voorgaande jaren stonden de meeste artikelen in *Trouw* (22), gevolgd door *de Volkskrant* (15) en *De Telegraaf* (2). De verdeling in nationale en internationale berichtgeving is in *De Telegraaf* – ondanks het kleine aantal artikelen - met één nationaal en één internationaal artikel het meest evenwichtig te noemen, gevolgd door *Trouw* met twaalf nationale en negen internationale artikelen en *de Volkskrant* met elf nationale en vier internationale artikelen. De totale verdeling in nationale en internationale artikelen is weergegeven in *figuur 4*. Ten opzichte van 1997 is een sterke toename van nationale berichten waarneembaar. Het aantal gemengde berichten is opvallend laag.

Figuur 4: verdeling nationale en internationale berichtgeving over moslimvrouwen in procenten in 2002.

Domeinen

In *tabel 9* zijn de domeinen weergegeven. Gemiddeld worden in 2002 2,1 domeinen per artikel beschreven, iets minder dan in de voorgaande jaren. Net als in 1997 komt het domein religie (26%) het meeste voor, waaruit blijkt dat de islam net als in 1997 het belangrijkste element is in de identiteitsconstructie. Omdat in 76 procent van de artikelen binnen het domein religie het conflictframe wordt gebruikt, kan worden gesteld dat deze identiteit meer dan in 1997 als conflicterend met de westerse waarden wordt gedefinieerd. Een verschil met 1997 en 1992 is echter dat het aandeel internationale artikelen binnen het domein religie kleiner is. Er lijkt met betrekking tot het domein religie een verschuiving te zijn van internationale naar nationale *topics*, waarbij het *topic* hoofddoek met voorsprong het meeste voorkomt. Vooral het dragen van *chadors* en *nikaabs* (gezichtsbedekkende sluiers) op onderwijsinstellingen krijgen veel media aandacht.

Tabel 9: verdeling domeinen per dagblad in 2002

Domein	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Religie	10	25	9	25	2	32	21	26
2. Emancipatie	8	20	8	22	1	17	17	21
3. Arbeid en onderwijs	7	18	5	14	-	-	12	14
4. Familie, huwelijk en seksualiteit	6	15	4	11	1	17	11	13
5. Cultuur	4	10	4	11	1	17	9	11
6. Mode en Gezondheid	3	8	1	3	-	-	4	5
7. Vrije tijd	2	4	2	6	-	-	4	5
8. Diversen	-	-	3	8	1	17	4	5
9. Vriendschap	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	40	100	36	100	6	100	82	100

Binnen het domein emancipatie (21%) is het aandeel internationale artikelen juist gestegen in relatie tot de twee voorgaande jaren. De berichtgeving over de positie van vrouwen in het zojuist bevrijde Afghanistan en de hervormingen van het familierecht in Marokko zijn hiervoor de voornaamste redenen. Het feit dat het domein emancipatie dertien procent meer voorkomt dan in 1997 komt vooral door de kwestie rondom Hirsi Ali, die in 2002 van de politieke partij PvdA overstapt naar de VVD. In enkele interviews geeft zij als reden dat zij vindt dat binnen de PvdA het onderwerp emancipatie van moslima's onvoldoende aandacht krijgt. De aandacht voor deze *mediahype* leidt tot beduidend meer aandacht voor het *topic* emancipatie van moslimvrouwen.

Arbeid en onderwijs komen met vijftien procent ongeveer evenveel voor dan in de voorgaande jaren. Het conflict- en integratieframe worden in tachtig procent van de artikelen gebruikt, waarbij in de helft van de berichten aandacht wordt besteedt aan het *topic* hoofddoek. Zoals eerder vastgesteld, is de religieuze identiteit van de moslimvrouw vanaf 1997 belangrijker geworden en wordt die identiteit actiever en openlijker uitgedragen dan voorheen. De hoofddoek als uiting van de religieuze identiteit levert binnen het onderwijs en op de arbeidsmarkt echter steeds grotere conflictsituaties op, wat een verklaring is voor de stijging van het conflictframe in relatie tot dit domein in 2002. Het gestegen gebruik van het integratieframe duidt op het feit dat ‘hoofddoekjes’ binnen het onderwijs en op de arbeidsmarkt *alleen* worden getolereerd als de moslimvrouwen zich hebben aangepast aan de westerse (Nederlandse) waarden en normen.

Frames

In *tabel 10* zijn de gebruikte frames weergegeven. Opvallend is de sterke toename van het conflictframe (49%). Het emancipatieframe wordt in 28 procent van de artikelen gebruikt, gevolgd door het integratieframe met 15 procent. Bij een boekrecensie in *Trouw* was het te moeilijk om te bepalen welk frame werd gebruikt: voor dit artikel is geen frame geteld. Bij één artikel in *de Volkskrant*, over Marokkaans familierecht, zijn zowel het conflict- als emancipatieframe geteld.

Tabel 10: gebruikte frames per dagblad in 2002

Frame	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Conflictframe	8	38	10	63	1	50	19	49
2. Emancipatieframe	6	29	5	31	-	-	11	28
3. Integratie of moraliteitsframe	6	29	-	-	-	-	6	15
4. Human interestframe	1	4	1	6	1	50	3	8
5. Economische gevolgenframe	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Verantwoordelijkheidsframe	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	21	100	16	100	2	100	39	100

Omdat religie het meest voorkomende domein is binnen het conflictframe, kan worden gesteld dat het actiever uitdragen van de islamitische identiteit (*labeling*) er in de berichtgeving toe leidt dat de islam in toenemende mate als conflicterend wordt gepositioneerd ten opzichte van de westerse waarden. Opvallend zijn vier artikelen, waarin moslima's hun islamitische identiteit als voornaamste factor noemen in hun emancipatoire streven. In deze artikelen worden de domeinen emancipatie en religie met elkaar gecombineerd binnen het conflictframe. Hieruit kan worden afgeleid dat in 2002 islamitisch feminisme in de berichtgeving in hoofdzaak als niet verenigbaar wordt gezien met de westerse waarden.

De domeinverdeling binnen het emancipatieframe (28%) is zeer gelijkmatig. Alle domeinen worden binnen dit frame beschreven, waardoor het moeilijk is om algemene uitspraken te doen over de relatie tussen dit frame en identiteitsconstructies. Het domein religie komt driemaal voor, wat duidt op het feit dat religie dus niet in *alle* artikelen als onverenigbaar met de westerse waarden wordt gezien. Als derde frame wordt het integratieframe (15%) gebruikt. In dit frame is er een lichte oververtegenwoordiging van het domein arbeid en onderwijs. Dit kan betekenen dat identiteiten als scholiere, student, werknemster of ondernemster worden gezien als bevorderend voor de integratie.

Tabel 11: toonzetting per dagblad in 2002

Aard	Volkskrant		Trouw		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Eenzijdig	8	53	13	59	2	100	23	59
2. Veelzijdig	1	7	5	23	-	-	6	15
3. Neutraal	6	40	4	18	-	-	10	26
Totaal	15	100	22	100	2	100	39	100

In *tabel 11* is de toonzetting weergegeven. De stijging in 2002 van het gebruik van het conflictframe is te verklaren uit het feit dat religie een meer actieve en openlijke plaats heeft ingenomen binnen de identiteitsconstructies. Hoewel het domein religie in 2002 net zo vaak voorkomt als in 1997 is het aantal keer dat het domein in relatie tot het conflictframe en eenzijdige berichten voorkomt verder toegenomen. In 2002 is daarnaast een tendens

waarneembaar waarin het domein arbeid en onderwijs in toenemende mate wordt beschreven vanuit het conflictframe, ook met betrekking tot dit domein is het totale aantal eenzijdige berichten licht gestegen. In relatie tot het domein familie en huwelijk is het gebruik van het conflictframe onveranderd hoog. Het voorkomen van het aantal eenzijdige berichten is echter niet gestegen ten opzichte van de jaren 1992 en 1997.

Tabel 12: aard bronnen per dagblad in 2002.

Aard bronnen	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Vrouw moslim	20	38	17	40	1	50	38	39
2. Onbekend	9	17	15	35	-	-	24	25
3. Vrouw niet-moslim	8	15	5	11	1	50	14	14
4. Man moslim	10	19	3	7	-	-	13	13
5. Man niet-moslim	6	11	3	7	-	-	9	9
Totaal	53	100	43	100	2	100	98	100

In *tabel 12* is de aard van de gebruikte bronnen weergegeven. Moslimvrouwen worden in 2002 veelvuldig als bron gebruikt. Maar liefst 39 procent van de gebruikte bronnen is moslimvrouw, beduidend meer dan in 1992 en 1997. Het gemiddelde aantal bronnen per artikel is met 2,5 lager wel dan in de voorgaande onderzoeksjaren, waarbij *De Telegraaf* met slechts één bron per artikel het laagste scoort. De sterke stijging van het aantal moslimvrouwen als gebruikte bron, gaat gepaard met een sterke daling van het aantal onbekende bronnen. De stijging is te verklaren uit de toename van *labeling*, waarbij de religieuze identiteit van de vrouwen in 2002 steeds vaker expliciet wordt benoemd door zowel de journalisten als de vrouwen zelf. Hierbij is het opvallend dat een redelijk groot aantal moslima's zegt dat sinds de aanslagen van '9/11' het geloof een belangrijkere plaats inneemt in hun leven en ze een hoofddoek zijn gaan dragen. Hoewel de islam ook in 1997 al een belangrijk element was binnen de identiteitsconstructies, wordt de religieuze identiteit in 2002 veel actiever en openlijker uitgedragen naar de sociale omgeving.

Identiteitsprofiel 2002

De moslima in 2002 is nationaal georiënteerd en een zeer actieve en mondige deelnemer aan het publieke debat. De islam is het centrale punt van haar identiteitsconstructie, een identiteit die in tegenstelling tot de voorgaande jaren actief en openlijk wordt uitgedragen naar de sociale omgeving. De hoofddoek is in 2002 het ultieme visuele symbool van deze religieuze identiteit, een symbool dat op de werkvloer de nodige weerstand oproept. Volgens veel niet-moslims is de islam namelijk onverenigbaar met de westerse waarden en is de hoofddoek het symbool van de onderdrukking van de vrouw. Vooral de hoofddoek levert spanningen op met het westerse arbeidsethos. De hoofddoek als visuele uiting van de islamitische identiteit levert ook binnen het onderwijs conflicterende situaties op. Mogelijk is een onderzoek van de AIVD in 2002, naar het islamitische onderwijs in Nederland debet aan deze media aandacht.

Met de vrijspraak van imam El Moumni, in april van 2002, komt een einde aan de nationale *mediahype* die een jaar eerder begon en van grote invloed was op het gebezigde taalgebruik in het Nederlandse islamdiscours. De uitspraak maakte de weg vrij voor de pleitbezorgers van de absolute vrijheid van meningsuiting, waarvan de in mei van dat jaar vermoorde Fortuyn een belangrijke exponent was. Het is mogelijk dat het openlijker uitdragen van de islamitische identiteit te maken heeft met deze nationale trend waarin ‘zeggen wat je denkt’ tot nieuwe norm verheven werd. Ook een andere nationale kwestie rondom Hirsi Ali, die dit jaar overstapt van de PvdA naar de VVD, levert veel media aandacht op. Deze belangstelling is een mogelijke verklaring voor de relatief grote aandacht die er voor het domein emancipatie is, een onderwerp dat door Hirsi Ali op een vaak ongecensureerde manier (‘zeggen wat je denkt’) wordt aangekaart.

De internationale berichtgeving wordt gedomineerd door berichten over de strijd voor vrouwenrechten in Marokko en de invoering van de sharia in het Indonesische Atjeh. Toch heeft de berichtgeving over het onlangs ‘bevrijde’ Afghanistan de meeste invloed op de identiteitsconstructies, waarbij opvallend is dat er louter vrouwen als bron gebruikt worden die hun ‘laatste hoop’ op het westen gevestigd hebben. De aanslagen op ‘9/11’ hebben een jaar na dato nog steeds grote invloed op de berichtgeving in de Nederlandse dagbladen in 2002. Hoewel deze berichten geen directe invloed hebben op de identiteitsconstructies van moslima’s boezemen de constante (nationale) waarschuwingen voor mogelijke aanslagen, verhoogde terreurdreigingen en onheilspellende analyses van de vele deskundigen angst in voor islamitisch

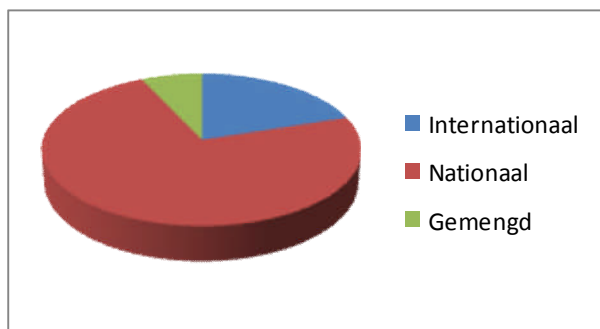
terrorisme van eigen bodem. Met betrekking tot '9/11' geven enkele moslima's aan dat ze door de aanslagen geloviger zijn geworden en een sluier zijn gaan dragen.

De berichtgeving in 2002 legt een opmerkelijke paradox bloot. Er is een verdere toename van het gebruik van het conflictframe in relatie tot het domein religie waarneembaar, terwijl de moslima's een grotere invloed uitoefenen op de identiteitsconstructies dan in de voorgaande jaren. Deze invloed leidt enerzijds tot een differentiering van het identiteitsprofiel, anderzijds tot een verdere toename van het gebruik van het conflictframe en het voorkomen van eenzijdige berichten in relatie tot de religieuze identiteit. De differentiëring lijkt vooral op te gaan voor de jongere moslimvrouwen, die in de berichtgeving steeds meer overeenkomsten vertonen met Nederlandse leeftijdsgenoten die geen moslim zijn. Voor de wat oudere moslimvrouwen, de moeders, echtgenotes, zusters, maar ook dochters blijven de huwelijkse en familiale problemen onverminderd groot. De media stellen de islam en de hieruit voortvloeiende patriarchale onderdrukking primair verantwoordelijk voor de afhankelijkheidsposities waarin deze groepen vrouwen verkeren.

De 'nieuwe moslima' ziet dat echter anders: zij gebruikt haar geloof juist als wapen tegen deze misstanden en daarnaast als middel om haar emancipatieproces te versnellen. De 'nieuwe moslima' is jong, dynamisch, heeft oog voor mode, gezondheid en vrijetijdsbesteding en weet moderne identiteiten en attitudes moeiteloos te combineren met haar islamitische identiteit. De reflectie van haar sociale identiteit is bovendien minder abstract doordat er in 2002 meer media aandacht is voor alledaagse zaken als *etnparty's*, *dating*, de hoofddoek als modeaccessoire, missverkiezingen en – zelfs - islamitische *barbydolls*.

§5.5 Onderzoeksjaar 2007

In het onderzoeksjaar 2007 werden op basis van de maanden maart, oktober en december in totaal 81 artikelen gevonden die over moslimvrouwen gaan. Van de 81 artikelen stonden zes artikelen in *De Telegraaf*, 32 artikelen in *de Volkskrant* en 43 artikelen in *Trouw*. Conform de signatuur van de kranten lag het in de lijn der verwachtingen dat dagblad *Trouw* de meeste redactionele aandacht aan het onderwerp moslimvrouwen zou besteden en *De Telegraaf* de minste. Het totale aantal artikelen in *De Telegraaf* is met zes artikelen net als in de voorgaande jaren opvallend laag te noemen. Daarnaast is gekeken naar de verdeling tussen de internationale en nationale berichtgeving over moslimvrouwen. De verdeling bij *Trouw* is het meest evenwichtig te noemen, met dertien internationale artikelen, 28 nationale artikelen en twee gecombineerde artikelen. De verdeling is bij *De Telegraaf* het meest onevenwichtig: alle zes artikelen vallen binnen de categorie nationale berichtgeving. Ook bij *de Volkskrant* is de aandacht voor internationale berichtgeving over moslimvrouwen met drie artikelen zeer gering te noemen. Het dagblad besteedde 25 artikelen aan nationale berichtgeving en in vier artikelen werd een combinatie gemaakt.

Figuur 4: verdeling nationale en internationale berichtgeving over moslimvrouwen in procenten in 2007.

Uit *figuur 4* kan worden afgeleid dat de berichtgeving over moslimvrouwen in 2007 voor het grootste gedeelte uit nationaal nieuws bestaat (73%). Slechts een klein deel van de artikelen heeft een internationaal karakter (20%) of is gemengd van aard (7%). Het geringe aantal gemengde artikelen kan worden gezien als een indicatie dat in de berichtgeving internationale en nationale ontwikkelingen of gebeurtenissen zelden met elkaar in verband worden gebracht. De focus op nationale gebeurtenissen is, gezien processen van mondialisering en de transnationale identiteit van veel moslimvrouwen, opmerkelijk te noemen. Mogelijk hangt deze ‘trend’ samen met de moord op Theo van Gogh en de toegenomen aandacht voor het nationale terrorisme. Een causale relatie is echter niet uit de geanalyseerde berichtgeving op te maken.

Tabel 13: verdeling domeinen per dagblad in 2007

Domein	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Religie	22	31	19	37	2	18	43	32
2. Familie, huwelijk en seksualiteit	12	17	6	12	3	28	21	16
3. Cultuur en etniciteit	6	8	9	17	4	36	19	14
4. Emancipatie	11	15	7	13	1	9	19	14
5. Arbeid en onderwijs	12	17	4	8	1	9	17	13
6. Mode en gezondheid	5	7	5	10	-	-	10	7
7. Vrije tijd	1	2	-	-	-	-	1	1
8. Diversen	2	3	2	3	-	-	4	3
9. Vriendschap	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	71	100	52	100	11	100	134	100

In *tabel 13* worden de domeinen weergegeven. Het aantal domeinen per artikel is met 1,7 aanmerkelijk lager dan in de voorgaande jaren. *De Telegraaf* scoort met 1,8 domeinen per artikel het hoogst, gevolgd door *Trouw* (1,7) en *de Volkskrant* (1,6). Religie komt als domein, net als in 1997 en 2002 het meeste voor. Uit de grotere mate van *labeling* en het hoge percentage voor het domein religie (32%) kan worden geconcludeerd dat de islamitische identiteit een grotere en vooral meer zichtbare rol is gaan spelen in de constructie van de identiteiten van moslima's. In relatie tot dit domein wordt 26 maal het conflictframe gebruikt. Dit kan er op duiden dat de meer nadrukkelijke aanwezigheid van de islam als identiteitsaspect van moslimvrouwen in de

berichtgeving tot een grotere onoverbrugbaarheid in de reflectie van de islam in relatie tot de westerse samenleving leidt. In acht artikelen wordt het domein religie in combinatie met het emancipatieframe gebruikt, een ontwikkeling die - zoals eerder gezegd - kan duiden op een geleidelijk proces van *reframing*.

Als tweede domein is familie, huwelijk en seksualiteit het vaakst gebruikt (16%). Hoewel de verdeling van de gebruikte frames binnen dit domein evenwichtiger is dan bij het domein religie, is er veel aandacht voor *topics* als eerwraak, uithuwelijking, besnijdenis en huiselijk geweld. Opmerkelijk is het hoge percentage van het domein familie, huwelijk en seksualiteit in *De Telegraaf* te noemen. Dit percentage wordt geheel veroorzaakt door enkele artikelen over eerwraak binnen een Turks (moslim-)gezin. Het frequente gebruik wijst erop dat familie, huwelijk en seksualiteit net zoals in alle voorgaande onderzoeksjaren belangrijk zijn in de constructie van identiteiten van moslimvrouwen. De seksuele identiteit komt uitsluitend voor in relatie tot het *topic* maagdelijkheid. Evenals in de andere jaren staan ook in 2007 de problematische familierelaties centraal in de berichtgeving en is het gebruik van het conflictframe omverminderd hoog.

Het evenveel voorkomen van de domeinen cultuur en etniciteit en emancipatie (14%) duidt op het feit dat zowel etniciteit als emancipatie redelijk belangrijk zijn in de constructie van identiteiten van moslimvrouwen. In relatie tot het domein etniciteit en cultuur geldt dat *labeling* vaker voorkomt dan in 2002, 1997 en 1992. Vrouwen profileren zich openlijker als Marokkaanse, Surinaamse of Turkse en worden door journalisten ook vaker als zodanig geïdentificeerd in de berichtgeving. Een mogelijke reden hiervoor is de grote media aandacht voor de nationale loyaliteitskwestie in de affaire rondom Tweede Kamerlid Khadija Arib.³ Opvallend is verder dat *Trouw* de meeste aandacht besteed aan de domeinen arbeid en onderwijs en *de Volkskrant* de minste. Binnen het domein onderwijs en arbeid komen de *topics* onderwijssegregatie ('zwarte en witte scholen') en islamitische scholen met voorsprong het meeste voor.

³ In de zogenaamde 'affaire Arib' stond de dubbele nationaliteit van het PvdA-Kamerlid in de Tweede Kamer ter discussie, omdat Arib deel uitmaakte van het *Conseil Consultatif des droits de l'Homme*, een commissie voor mensenrechten in Marokko.

Frames

In *tabel 14* zijn de gebruikte frames weergegeven. Het conflictframe scoort bij alle drie de dagbladen het hoogst en laat een forse toename zien ten opzichte van de andere onderzoeksjaren. Dit frame, dat in 2007 maar liefst in 52% van de artikelen is gebruikt, wordt in het grootste deel van de gevallen gebruikt in relatie tot het domein religie (26 maal). In relatie tot de constructie van de religieuze identiteit van moslimvrouwen, kan hieruit worden afgeleid dat deze religieuze identiteiten in de berichtgeving vaak als conflicterend worden gepositioneerd ten opzichte van de westerse waarden. De domeinen cultuur en etniciteit (twaalf maal) en familie, huwelijk en seksualiteit (acht maal) worden eveneens vaak gebruikt binnen het conflictframe. Een verklaring voor het veelvuldige voorkomen van het domein cultuur en etniciteit binnen het conflictframe is mogelijk te vinden in de eerder genoemde affaire rondom Khadija Arib, en waarin haar dubbele nationaliteit tot heftige Kamerdebatten leidde en vervolgens een nationaal punt van discussie werd.

Tabel 14: gebruikte frames per dagblad in 2007

Frame	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Conflictframe	19	44	19	56	6	86	44	52
2. Emancipatieframe	13	30	4	12	1	14	18	21
3. Integratie of moraliteitsframe	4	9	5	15	-	-	9	11
4. Human interestframe	4	10	5	14	-	-	9	11
5. Economische gevolgenframe	2	5	1	3	-	-	3	4
6. Verantwoordelijkheidsframe	1	2	-	-	-	-	1	2
Totaal	43	100	34	100	7	100	84	100

Het emancipatieframe (21%) waarin de emancipatie van moslimvrouwen - zowel binnen de islam als binnen de westerse samenleving - centraal staat, wordt het meest gebruikt in *Trouw* en het minste in *de Volkskrant*. Binnen het emancipatieframe is niet één meest voorkomend domein aan te wijzen en komt veel variatie in het aantal beschreven domeinen voor. In de achttien

artikelen waarin het emancipatieframe wordt gebruikt, komen 35 verschillende domeinen voor. Ook het domein religie komt een aantal keer (acht maal) in relatie tot het emancipatieframe voor. Dit kan op een geleidelijke toename van de belangstelling voor het onderwerp islamitisch feminisme duiden en een voorzichtig proces van *reframing* markeren, waarin de islam in toenemende mate als emancipatoire factor in de identiteitsconstructie van moslimvrouwen wordt gezien. Omdat de kwantitatieve analyse in de huidige opzet hiervoor geen bruikbare instrument is, zal dit punt in de kwalitatieve analyse verder worden verdiept.

Het integratieframe en human interestframe zijn beide in 11 procent van de gevallen gebruikt, waarbij het integratieframe het vaakst wordt gebruikt in relatie tot het domein cultuur en etniciteit (vier maal). Deze frequente combinatie kan duiden op een zekere tolerantie ten opzichte van andere culturen en etniciteiten, *mits* deze zijn aangepast aan de westerse waarden en normen. In één *Telegraaf*-artikel en twee *Volkscrant*-artikelen was het uitzonderlijk moeilijk te bepalen wat het dominante frame was. Deze drie artikelen zijn als conflict- én als emancipatieframe meegeteld.

Tabel 15: toonzetting per dagblad in 2007

Aard	Volkscrant		Trouw		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Eenzijdig	19	59	26	60	4	66	49	60
2. Veelzijdig	4	13	8	19	1	17	13	16
3. Neutraal	9	28	9	21	1	17	19	24
Totaal	32	100	43	100	6	100	81	100

In 2007 is zestig procent van de berichtgeving over moslimvrouwen éénzijdig, een toename van één procent ten opzichte van 2002, tien procent ten opzichte van 1997 en 29 procent in 1992. Gezien het beperkte gebruik van het aantal bronnen en domeinen per artikel lijkt dat een terechte constatering. Hoewel de percentages in de drie kranten sterke gelijkenissen vertonen, moet worden opgemerkt dat een wat groter aantal korte berichten in dagblad *Trouw* van invloed is op dit percentage. Korte berichten bevatten in de regel minder bronnen en domeinen, waardoor deze berichten sneller als éénzijdig bestempeld worden. Het totale aantal veelzijdige of neutrale

berichten in 2007 is met veertig procent redelijk laag. Binnen het de eenzijdige berichten is het gebruik van het conflictframe in relatie tot het domein religie dominant. Omdat deze tendens vanaf 1997 sterk toegenomen is, zal deze relatie in het kwalitatieve deel van het onderzoek inhoudelijk worden geanalyseerd.

Tabel 16: aard bronnen per dagblad in 2007

Aard bronnen	Trouw		Volkskrant		Telegraaf		Totaal	
	Q	%	Q	%	Q	%	Q	%
1. Vrouw niet-moslim	27	28	14	18	7	50	48	25
2. Onbekend	24	25	18	22	4	19	46	24
3. Vrouw moslim	20	21	18	22	1	7	39	20
4. Man niet-moslim	11	11	23	29	2	14	36	19
5. Man moslim	15	15	7	9	-	-	22	12
Totaal	97	100	80	100	14	100	191	100

Bronnen

In *tabel 16* is de aard van de gebruikte bronnen weergegeven. Op basis van de gegevens kan worden gesteld dat vrouwelijke moslims als bron (20%) matig vertegenwoordigd zijn in de berichtgeving en in 2002 bijzonder weinig invloed uit oefenen op de identiteitsconstructies. Deze afname is opmerkelijk gezien de exponentieel toegenomen belangstelling voor het onderwerp en de veel hogere percentages in 1997 en 2002. Opvallend is bovendien dat veel bronnen in de berichtgeving expliciet als moslima worden gepresenteerd, *labeling* door journalisten komt veelvuldig voor, een trend die vanaf 2002 is ingezet. *Zelf-labeling* komt wat minder vaak voor, maar aanzienlijk meer dan in de onderzoeksjaren 1997 en 1992. De toename van *labeling* duidt dus op een tendens waarin er in de dagbladen steeds vaker *over* moslima's wordt gesproken in plaats van *met* moslima's. In *de Volkskrant* is het grote aandeel mannelijke niet-moslim bronnen (29%) opvallend hoog. De verdeling van de bronnen is bij *Trouw* het meest evenwichtig. Het gemiddelde brongebruik is met 2,3 bronnen per artikel overigens lager dan in 1997 en 1992. *De Volkskrant* scoort met een gemiddelde van 2,5 gebruikte bronnen per artikel het beste.

Identiteitsprofiel

Als op basis van de berichtgeving in 2007 een identiteitsprofiel wordt samengesteld van het stereotype moslimvrouw, dan valt op dat zij zeer nationaal georiënteerd is en veel minder dan de afgelopen jaren deelneemt aan de publieke discussie over onderwerpen die moslimvrouwen aangaan. Haar religieuze- en culturele identiteiten zijn nog belangrijker geworden en worden door de omgeving en de vrouwen zelf veelvuldig als een centraal onderdeel in de constructie van de persoonlijke en sociale identiteit gepositioneerd. De nadruk op de religieuze identiteit leidt tot meer eenzijdige berichtgeving, omdat in artikelen waarin haar religieuze identiteit centraal staat een grote nadruk wordt gelegd op de onverenigbaarheid van de islam met de westerse waarden. Toch zijn er ook artikelen waarin de religieuze identiteit vanuit een emancipatoir frame wordt beschreven, dit kan wijzen op een nieuwe trend waarmee, sinds 2002, een langzaam proces van *reframing* is ingezet.

De toename van de belangstelling voor de etnische identiteit en de daarmee samenhangende vermenging met de religieuze identiteit lijkt geheel te worden veroorzaakt door de affaire Arib. De grote media aandacht voor de affaire kan de aandacht voor het domein etniciteit in 2007 wel enigszins hebben vertekend. In de affaire is het opvallend dat met name Kamerlid Wilders in debatten en interviews geen verschil lijkt te maken tussen haar etnische en islamitische identiteit. Wilders lijkt de loyaliteitskwestie met succes van etniciteit naar religiositeit te verleggen, want ook in de berichtgeving worden etnische en religieuze identiteiten in het kader van deze kwestie soms in het verlengde van elkaar gezien. De affaire Arib weerspiegelt een tendens, waarbij ‘de moslims’ steeds nadrukkelijker als homogene groep worden gezien, los van hun etnische of culturele identiteit.

Wilders is daarnaast veelvuldig in het nieuws door zijn (hernieuwde) pleidooi voor een koranverbod en voornemen een anti-islamfilm te maken. Deze nationale onderwerpen, die op de één of andere manier met de islam te maken hebben, domineren het nieuws in sterke mate. Zo is er naast Wilders de *mediahype* rond ex-moslim Ehsan Jami en komen Hirsi Ali en schrijfster Naima El Bezaz geregeld in het nieuws wegens (nieuwe) bedreigingen aan hun adres. Ook politica Rita Verdonk kan op veel media aandacht rekenen. Al brengen de uitspraken van Verdonk over de islam veel minder commotie teweeg dan die van Wilders, die de islam vaak frontaal aanvalt terwijl Verdonk meer de nadruk legt op integratie en de Nederlandse identiteit. Er is in relatie tot de internationale berichtgeving een sterke afname waarneembaar ten opzichte

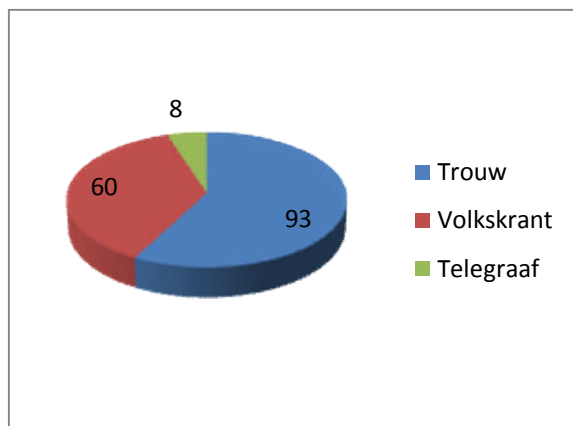
van de andere onderzoeksjaren. Ter vergelijking: de oorlog in Afghanistan, waar Nederlandse militairen actief bij betrokken zijn, is in de drie onderzochte kranten net zoveel in het nieuws als Wilders en Jami samen.⁴ Het meeste internationale nieuws komt uit Irak, maar er zijn in relatie tot de berichtgeving over deze oorlog weinig artikelen gevonden die specifiek over moslimvrouwen gaan. Ook het oploeiende geweld in Pakistan waar in hetzelfde jaar presidentskandidate Benazir Bhutto wordt vermoord is veelvuldig in het nieuws, waaronder enkele artikelen over gewelddadige acties van radicale ‘boerkastudentes’ in Islamabad. Verder is de rol als moeder, echtgenote of zus onverminderd belangrijk. Ook nu staan vooral de problemen centraal die deze sociale identiteiten met zich mee brengen, waarbij de aandacht voor het *topic* eerwraak verder toegenomen is. In diverse artikelen wordt namelijk een relatie gelegd tussen de (vermeende) toename van eerwraak en de toenemende emancipatie van moslimvrouwen.

Een carrière op de arbeidsmarkt of een opleiding zijn voor de moslimvrouw in 2007 minder belangrijk dan in de voorgaande jaren, terwijl het onderwerp emancipatie in brede zin de huidige generatie moslima’s meer aanspreekt dan tien jaar geleden. De discussie met betrekking tot het domein arbeid en onderwijs gaat voornamelijk over onderwijssegregatie en islamitische scholen. En hoewel de aandacht in 2007 voor deze onderwerpen relatief groot is, spelen moslima’s als studentes, leerlingen of scholieren slechts een marginale rol in de berichtgeving. Ondanks de nauwe betrokkenheid bij het onderwerp is zij steeds minder deelnemer aan de onderwijsdiscussie, een trend die overigens lijkt op te gaan voor alle domeinen in 2007. Tot slot spelen de domeinen vriendschap en vrijetijdsbesteding een te verwaarlozen rol in relatie tot de identiteitsconstructies. Van de toegenomen aandacht voor vrije tijd en sport in 2002 is in de berichtgeving weinig tot niets meer te merken. Een exacte oorzaak is op basis van de onderzochte artikelen niet te vinden. Mogelijk zijn de moord op Van Gogh en de verdere polarisering van het islamdiscours debet aan de afgenomen aandacht. Het domein gezondheid wordt wel belangrijker gevonden, al gaat bijna alle aandacht in 2007 over het al dan niet op religieuze gronden kiezen voor een vrouwelijke arts.

⁴ Van 1 januari 2007 tot en met 31 december 2007 leverde het zoekwoord ‘Wilders’ in totaal 1653 treffers op in de drie genoemde dagbladen samen. Het zoekwoord ‘Afghanistan’ leverde 2012 treffers op en ‘Ehsan Jami’ 328. Bron: LexisNexis Academic. Geraadpleegd op 2 mei 2008.

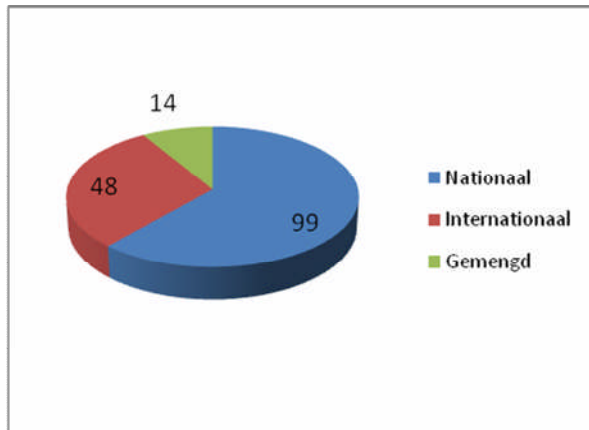
§5.6 Samenvatting en conclusie

In deze paragraaf zijn de belangrijkste resultaten van de verschillende jaren in relatie tot elkaar weergegeven. De paragraaf is tevens de eindconclusie van de kwantitatieve analyse en kan worden beschouwd als deelconclusie van het gehele onderzoek. In het onderzoek werden in totaal 161 artikelen geanalyseerd. De verdeling van artikelen over de drie onderzochte dagbladen is weergegeven in *figuur 5*. Conform de signatuur van de krant besteedt *Trouw* met 93 artikelen de meeste aandacht aan het onderwerp moslima's. *Trouw* is het enige dagblad dat vanaf 1992 consequent aandacht aan het onderwerp besteedt. *De Volkskrant* besteedde tot 1997 weinig tot geen aandacht aan moslimvrouwen. Het dagblad lijkt vanaf die periode echter een inhaalslag te maken met een sterke toename van het aantal artikelen over moslimvrouwen. In *De Telegraaf* zijn slechts 8 artikelen gevonden. Gezien de grote oplage van de krant en populaire signatuur kan hieruit worden afgeleid dat moslima's, ondanks de algemene toegenomen aandacht voor de islam in Nederland, geen populair nieuwsonderwerp is. Het zijn *Trouw* en *de Volkskrant* die het meest bepalend zijn voor de in mijn onderzoek beschreven identiteitsconstructies.

Figuur 5: verdeling berichtgeving moslimvrouwen verdeeld over de drie onderzochte dagbladen.

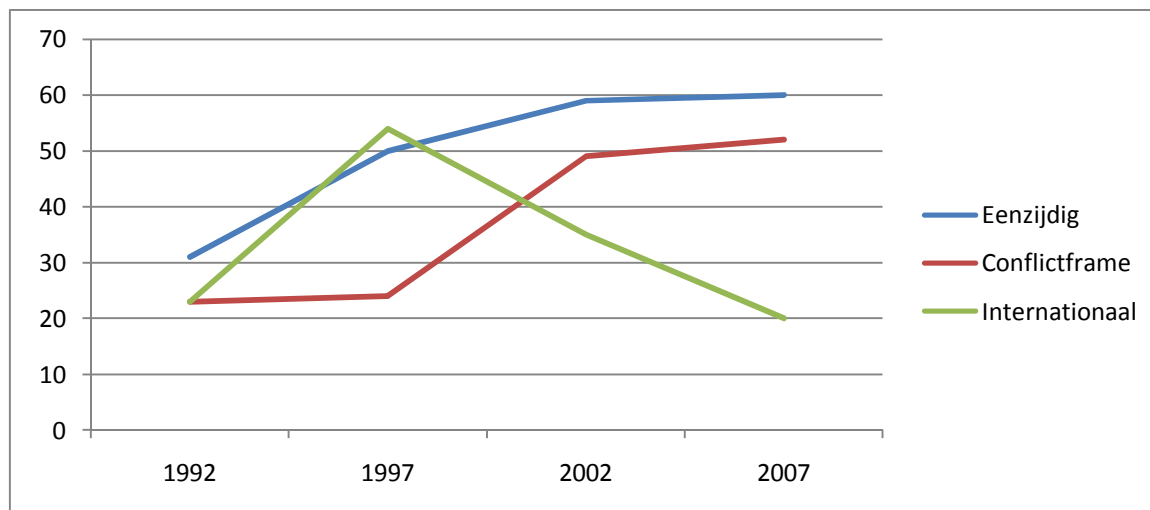
Van het totale aantal artikelen hebben 99 een nationaal karakter, 48 artikelen een internationaal karakter, en zijn veertien artikelen gemengd van aard (*figuur 6*). De nationale berichtgeving is dus het meest van invloed op de identiteitsconstructies. Hoewel tot halverwege de jaren negentig de aandacht wisselt van nationaal (1992) naar internationaal nieuws (1997) is vanaf 2002 een sterke tendens waarneembaar, waarbij de aandacht voor het nationale nieuws toeneemt. De mogelijke oorzaken daarvan zullen worden besproken in de inhoudsanalyse.

Figuur 6: verdeling nationale, gemengde en internationale artikelen over de vier onderzoeksjaren.

Het meest opvallende verschil is dat in de berichtgeving in 1997 het internationale nieuws het meeste voorkomt, terwijl in de andere jaren het nationale nieuws domineert. Op basis van enkele in paragraaf 2.3 genoemde onderzoeken zou de eenzijdige (of negatieve) berichtgeving in dit onderzoeksjaar dus vaker vermoeten komen. In *figuur 7* is de relatie weergegeven tussen het procentuele aantal eenzijdige berichten, het gebruik van het conflictframe en het aantal internationale artikelen.

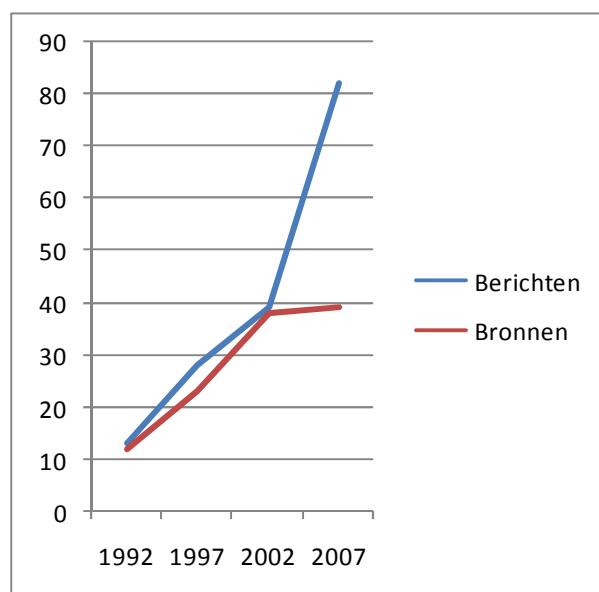
Figuur 7: relatie eenzijdige berichten, internationale artikelen en gebruik conflictframe in procenten.

Tot 1997 is er een positief causaal verband waarneembaar tussen de toename van het aantal eenzijdige berichten en de internationale berichtgeving. Het gebruik van het conflictframe blijft deze jaren stabiel. Na 1997 daalt het aantal internationale berichten, terwijl het aantal eenzijdige

berichten blijft toenemen. De verklaring voor de gestage stijging van de eenzijdigheid in de berichtgeving is de structureel toegenomen (nationale) belangstelling voor het domein religie, een domein dat de belangrijkste plaats inneemt ten opzichte van de identiteitsconstructies en dat in *alle* onderzoekjaren gekenmerkt wordt door het voorkomen van weinig andere domeinen in hetzelfde artikel, minder brongebruik en een veelvuldig gebruik van het conflictframe.

In relatie tot het toegenomen gebruik van het conflictframe spelen *labeling* en religie een grote rol. Vanaf 1997 is de islam een belangrijke en meer zichtbare rol gaan spelen in de identiteitsconstructie van moslimvrouwen. Niet alleen zijn de vrouwen zelf meer de nadruk gaan leggen op hun religieuze identiteit, ook de omgeving is de religieuze identiteit van moslima's steeds centraler gaan stellen in de berichtgeving. Het frequente gebruik van het conflictframe binnen dit domein, vooral vanaf 2002, geeft aan dat deze (openbare) religieuze identiteit in toenemende mate als conflicterend wordt gezien met de westerse waarden. De richting van de causale verbanden tussen het domein religie als belangrijkste aspect in de identiteitsconstructie, de toename van *labeling*, het gebruik van het conflictframe en het hoge percentage eenzijdige artikelen binnen dit domein zullen in het volgende hoofdstuk inhoudelijk worden uitgewerkt.

Figuur 8: verhouding aantal berichten per onderzoeksjaar en moslimvrouwen als gebruikte bronnen in absolute aantallen.

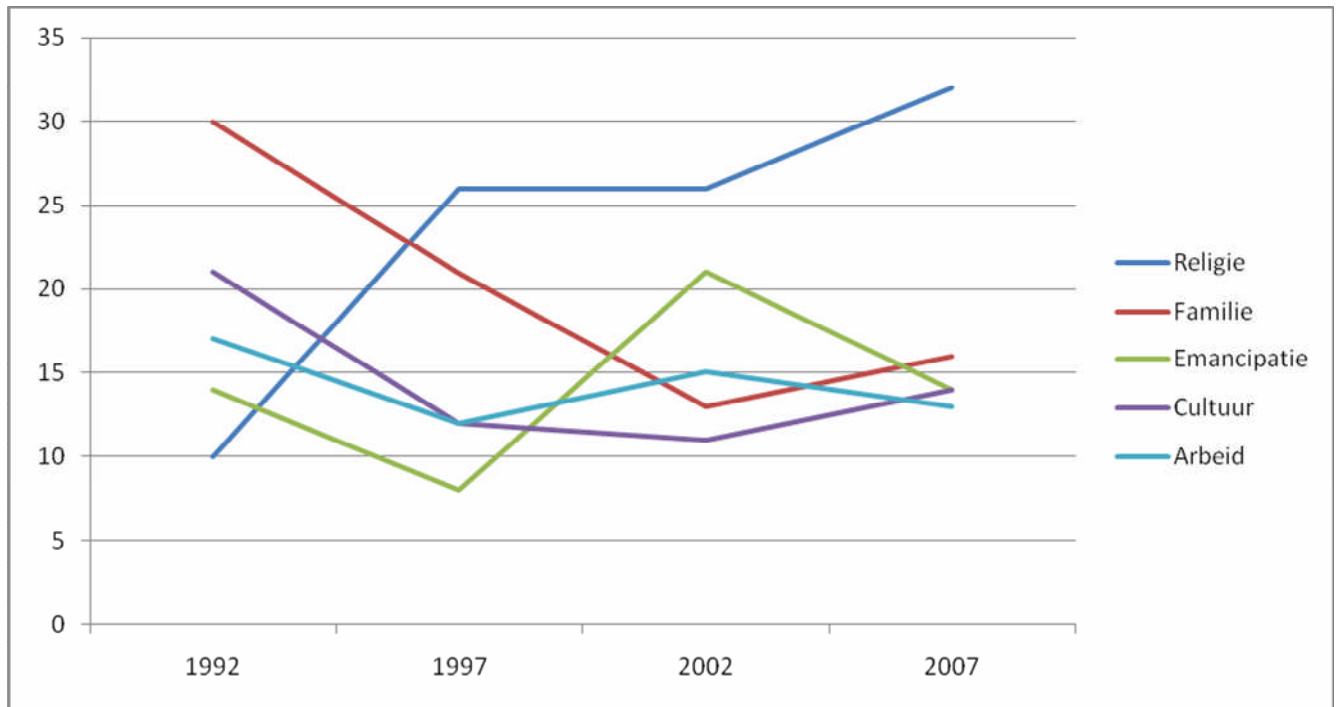
Opvallend is de relatie tussen de exponentieel toegenomen belangstelling voor het onderwerp moslimvrouwen en de sterke afname van de moslima als gebruikte bron na 2002. Dit betekent dat de moslimvrouw zelf steeds minder invloed uitoefent op de constructie van haar sociale

identiteit. Deze tendens is vooral na 2002 waarneembaar. Vanaf dit jaar blijft het absolute aantal bronnen nagenoeg gelijk, terwijl de hoeveelheid berichtgeving over moslimvrouwen exponentieel toeneemt (*figuur 8*).

Het domein familie speelt in alle onderzoeksjaren een belangrijke en constante rol in de identiteitsconstructies (*figuur 9*). De identiteiten als moeder, echtgenote, zus of dochter zijn in alle onderzoeksjaren belangrijker in relatie tot de identiteitsconstructie dan identiteiten die gerelateerd zijn aan het domein onderwijs en arbeid. De ontwikkeling van het domein laat een aantal interessante tendensen zien. Zo staan in alle onderzoeksjaren steeds de problematische familierelaties centraal, waarbij vooral de moeders vaak in een afhankelijke positie staan tot hun echtgenoot of sociale omgeving, of in het nieuws komen vanuit een slachtofferrol. Opvallend is dat in 1992 vooral de opvoedingsproblemen centraal staan in de berichtgeving, terwijl er vanaf 1997 meer aandacht is voor 'harde' *topics* als huiselijk geweld, eerwraak, besnijdenis en gedwongen uithuwelijking. In 2002 en 2007 is er binnen het domein familie en huwelijk bovendien een sterke toename te zien van het conflictframe. Ook dit causale verband zal in de inhoudelijke analyse kort aanbod komen.

Daar religie door de jaren heen een steeds belangrijker plaats is gaan innemen binnen de identiteitsconstructies, lijkt het belang van cultuur en etniciteit ten opzichte van het jaar 1992 juist afgenomen (*figuur 9*). Vanaf 2007 is er echter een tendens waarneembaar waarbij de etnische identiteit weer belangrijker wordt gevonden en openlijker wordt uitgedragen. Een verschil met 1992 en – in mindere mate – 1997 is dat in 2007 etnische identiteiten als conflicterend worden gezien met de dominante (vaak Nederlandse) cultuur, terwijl culturele identiteiten in 1992 nog als middel tot zelfontplooiing en emancipatoire identiteitsontwikkeling werden gezien. Vanaf 2002 lijkt er een zwak positief verband waarneembaar tussen de toegenomen aandacht voor de etnische-, culturele- en religieuze identiteit. Hoewel de vrouwen in de berichtgeving steeds een strikte scheiding aanbrengen tussen deze twee identiteitskenmerken, heeft de sociale omgeving de neiging om deze twee identiteitsaspecten juist in het verlengde van elkaar te zien. Cultuur, etniciteit en islam worden in de berichtgeving soms zelfs als synoniemen gebruikt. Ondanks de interessante causale verbanden, zal deze tendens niet verder worden uitgewerkt in het volgende hoofdstuk.

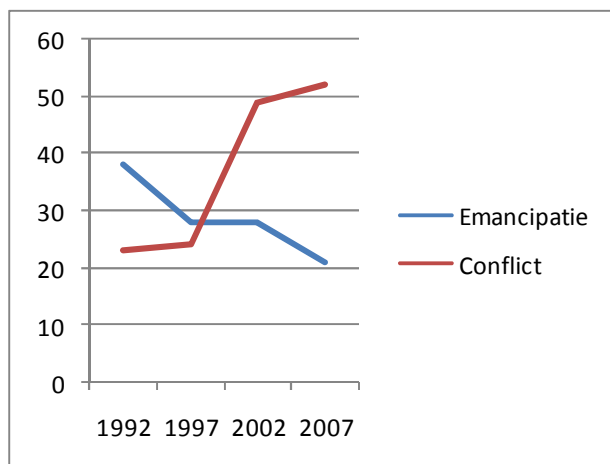
Figuur 9: de procentuele frequentie van de meest voorkomende domeinen in de vier onderzoeksjaren.

Ook het domein arbeid en onderwijs biedt een interessante kijk op de identiteitsconstructies van moslimvrouwen. De positie op de arbeidsmarkt en het opleidingsniveau spelen in 1992 en 1997 namelijk een veel grotere rol in de identiteitsconstructie dan in 2002 en 2007. Een verschil tussen de eerste twee onderzoeksjaren is dat in 1992 de nadruk ligt op de identiteit als student en scholiere (onderwijs) terwijl er in 1997 beduidend meer aandacht is succesvolle vrouwen op de arbeidsmarkt. Vanaf 2002 is er een toename waarneembaar van het gebruik van het conflictframe in relatie tot het domein onderwijs en arbeidsmarkt. In dit jaar overheerst het *topic* hoofddoek en de problemen die deze visuele uiting van de religieuze identiteit met zich meebrengt in relatie tot het onderwijs en de arbeidsmarkt. In het jaar 2007 is de aandacht voor dit domein nog meer afgenomen.

Opvallend is de toename van het domein emancipatie in 2002. Zoals eerder beschreven is er in dit jaar een toename te zien van het domein emancipatie in combinatie met het domein religie. Omdat het meest gebruikte frame het emancipatieframe is, kan dit duiden op een toegenomen belangstelling voor het islamitische feminisme. Wat vast staat is dat de religieuze identiteit in

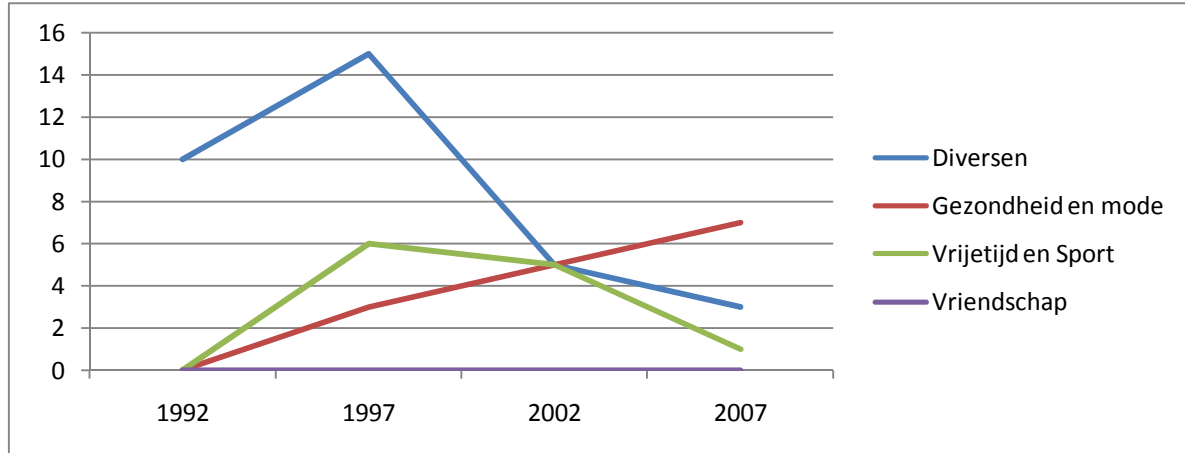
2007 (net als in het jaar 1992 en 2002) in een aantal artikelen niet louter als conflicterend met de westerse waarden wordt beschreven. Dit kan duiden op een beginnend proces van *reframing*, waarbij de religieuze identiteit niet langer als conflicterend wordt gezien met de westerse waarden.

Figuur 10: de procentuele frequentie van de twee meest voorkomende frames in de vier onderzoeksjaren

In *figuur 10* is de frequentie van het emancipatie- en conflictframe als meest gebruikte frames weergegeven. Er is een sterk positief verband tussen de toename van het conflictframe en de afname van het emancipatieframe waarneembaar. Ook dit causale verband zal in het volgende hoofdstuk bij de analyse van het domein religie aan bod komen. Het is zeer opmerkelijk dat de domeinen gezondheid en schoonheid en vrije tijd en sport in alle onderzoeksjaren een zeer marginale rol spelen in de constructie van identiteiten. Het domein vriendschap speelt in zijn geheel geen rol. Zelfs al zouden de actoren in de onderzochte artikelen zijn geanalyseerd, dan nog zou vriendschap nergens in de berichtgeving voorkomen. *Peer groups* voor moslimmeiden en -vrouwen bestaan voornamelijk uit familie. De minst voorkomende domeinen zijn weergegeven in *figuur 11*. Uit deze figuur blijkt alleen een stijging van de artikelen in relatie tot het domein gezondheid en mode.

Figuur 11: minst voorkomende domeinen in absolute aantallen.

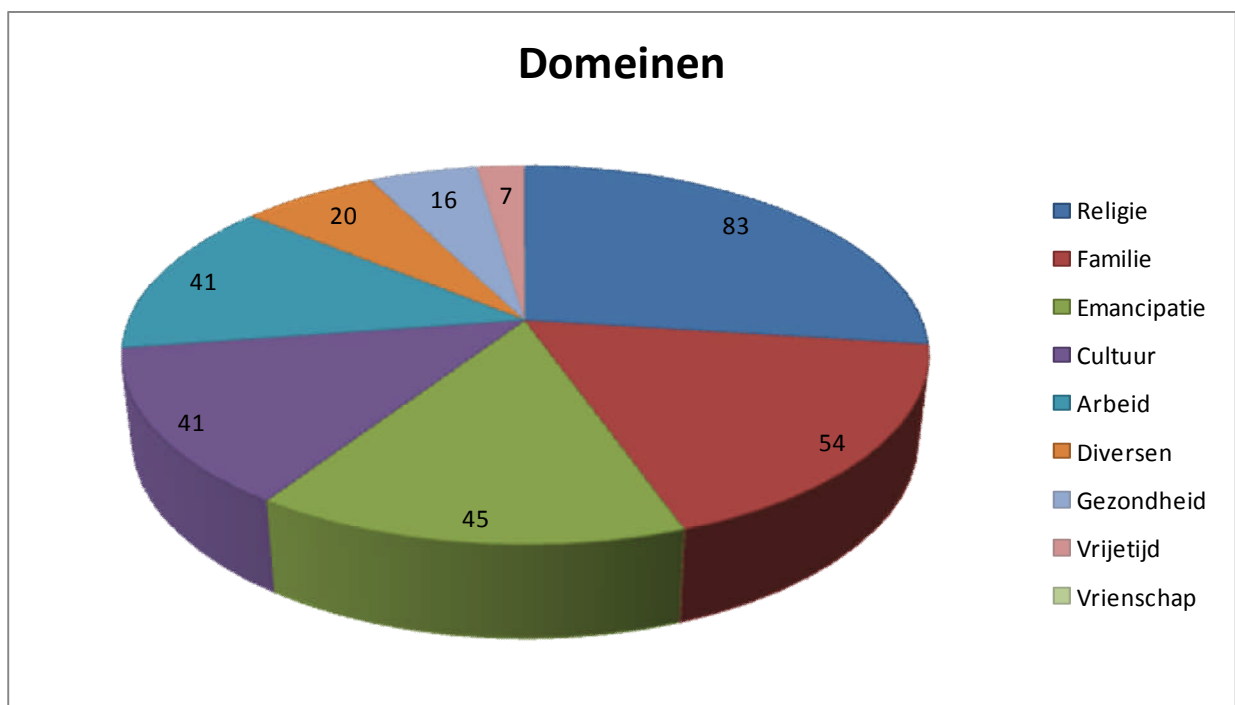
De verschillen tussen de identiteitsreflecties in de drie gebruikte dagbladen zijn marginaal, waarbij moet worden gesteld dat de berichtgeving in *De Telegraaf* dermate gering is, dat er geen algemene uitspraken over kunnen worden gedaan. De verschillen tussen *de Volkskrant* en *Trouw* zijn over het algemeen klein, waarbij het opvallend is dat *de Volkskrant* in de jaren 2002 en 2007 meer aandacht besteedt aan het domein religie dan *Trouw*. Het frequentere gebruik van het conflictframe in *de Volkskrant* in de jaren 2002 en 2007 is - in combinatie met de grote aandacht voor het domein religie - opvallend, maar logisch. Vanuit links georiënteerd engagement kan religie als een belemmerende factor worden gezien voor de emancipatie van de vrouw, terwijl de religieuze signatuur van *Trouw* een meer gereserveerde houding aanneemt tegenover de islam. Het is vanuit deze achtergrond ook verklaarbaar dat *de Volkskrant* in beide jaren ook frequenter gebruik maakt van het emancipatieframe in relatie tot andere domeinen dan religie. Opmerkelijk is – tot slot – het hoge aantal mannelijke niet-moslims dat in 2007 als bron wordt gebruikt in *de Volkskrant*.

Vooruitlopend op de eindconclusie kan - tot slot - worden gesteld dat de domeinen religie, familie, arbeid, cultuur en emancipatie de vijf domeinen zijn die de identiteitsconstructies domineren. De overige domeinen spelen een zeer geringe tot geen rol. Hoewel er per onderzoeksjaar relatief grote verschillen zijn in de identiteitsreflecties tussen de verschillende onderzoeksjaren, is de islam de belangrijkste factor in de identiteitsconstructies. Daarnaast zijn sociale identiteiten in relatie tot de familie en gezin en de culturele identiteit zeer belangrijk. Emancipatie is een ander belangrijk aspect in relatie tot de identiteitsconstructie. Het voorkomen

van dit onderwerp of *topic* duidt niet zozeer op een ‘emancipatoire identiteit’, maar is een indicatie dat de *ontwikkeling* van identiteiten belangrijk gevonden wordt. Emancipatie als domein kan dus voorkomen in relatie tot meerdere identiteitsaspecten. Zo stond in 1992 en 1997 de emancipatie op het gebied van het onderwijs (scholiere) en de arbeidsmarkt (werkneemster) centraal. In de jaren 2002 en 2007 werd de religieuze identiteit belangrijker en kwam de - overigens afgenomen - aandacht voor het onderwerp emancipatie meer in relatie tot de religieuze identiteit te staan.

Ondanks de complexiteit van de causale verbanden die in deze analyse werden blootgelegd, zal in het volgende hoofdstuk alleen het meest voorkomende domein, religie, kort inhoudelijk worden geanalyseerd alvorens mijn onderzoek afgesloten wordt met een definitieve conclusie. Deze beperkte kwalitatieve analyse is noodzakelijk om de inhoudelijke dimensies van de causale verbanden beter te kunnen begrijpen en de richting van de causaliteit te kunnen bepalen.

Figuur 12: samenstelling domeinen in identiteitsconstructie over de vier onderzoeksjaren.

Hoofdstuk 6

Deel 2: Kwalitatieve Analyse

§ 6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het meest voorkomende domein - religie - inhoudelijk geanalyseerd, waarbij technieken worden gebruikt uit de *Critical Discourse Analysis* (CDA). Eenzelfde inhoudsanalyse kan desgewenst worden toegepast op elk willekeurig domein, eventueel in een meer uitgebreide vorm. Deze korte kwalitatieve analyse is vooral noodzakelijk omdat een kwantitatieve analyse beperkingen kent: het legt causale verbanden weliswaar feilloos bloot, maar geeft geen inzicht in de richting van de causaliteit. Deze inhoudsanalyse is daarom te zien als een aanvulling op de kwantitatieve analyse. Daarnaast moet worden opgemerkt dat de inhoudsanalyse volledig los is uitgevoerd van de kwantitatieve resultaten. Dit betekent dat *alle* artikelen waarin het domein religie voorkomt, volgens de beschreven methode geanalyseerd zijn. Eventuele tegenspraken met de resultaten van de kwantitatieve analyse, die door de verschillende aard van de gehanteerde methode kunnen voorkomen, zullen in het afsluitende hoofdstuk (conclusie) worden uitgelegd.

§ 6.2 Domein religie

‘Twee geloven op één kussen, slaapt daar nog steeds de duivel tussen? Zolang het een intern christelijke aangelegenheid blijft, valt het tegenwoordig mee. Maar heeft onze Greet een moslimvriend, dan stuit ze op moeilijkheden.’ (Trouw, 9 december 1992)

De bovenstaande tekst is een citaat uit een artikel in *Trouw*. Een duidelijk voorbeeld van *conflictframing*, waarbij conflicten in (christelijke en islamitische) relaties centraal staan. Toch worden de ‘moeilijkheden’ in dit voorbeeld niet veroorzaakt door de moslimvriend maar door de (christelijk-autochtone) sociale omgeving die vaak afkeurend op dergelijke relaties reageert of - in het geval van bekeerde vrouwen - zelfs vijandig. Het voorbeeld geeft aan dat bij het gebruik van het conflictframe weliswaar de onverenigbaarheid van de islam met de Nederlandse waarden centraal staat, maar dat de islam daarbij niet altijd als *oorzaak* van het conflict wordt gezien.

Vooraf in de jaren 1992 en 1997 kwam het in een aantal artikelen voor dat de sociale omgeving als de bron van het conflict werd gezien. Zo krijgen leerkrachten in het openbare basisonderwijs in een *Trouw* artikel uit 1997 flinke kritiek, omdat ze niets van de islam zouden weten. Deze onwetendheid leidde tot conflicten tijdens biologie en geschiedenislessen, omdat de lesstof in strijd zou zijn met de islam. De lessen moesten volgens de auteur van het artikel daarom beter afgestemd worden op islamitische leerlingen. Deze voorbeelden geven aan dat het gebruik van het conflictframe soms minder eendimensionaal is dan op basis van de kwantitatieve gegevens verondersteld mag worden. Hoewel het gebruik van het conflictframe waarbij de autochtone, sociale omgeving als oorzaak van het conflict wordt gezien marginaal is en na 1997 niet meer voorkomt, is er een belangrijke relatie te leggen tussen het toenemende gebruik van een meer eendimensionaal conflictframe (waarin de islam als exclusieve oorzaak van het conflict wordt gezien) de religieuze identiteit en de positionering van de moslimvrouw als slachtoffer van haar eigen religie. Om die complexe relatie goed te kunnen doorgronden, wordt eerst dieper ingegaan op het gebezigde taalgebruik in relatie tot het domein religie.

Het (nationale) islamdiscours wordt aanvankelijk gekenmerkt door mild taalgebruik. Zelfs de uitgesproken kritiek van Bolkestein is vaak goed verwoord en meer gericht op de islam als religieuze ideologie dan op 'de moslims' als homogene groep. Pas nadat Fortuyn in 1997 zijn boek *Tegen de islamisering van onze Cultuur* heeft uitgebracht doet een meer populistisch en polariserend taalgebruik zijn intrede. Deze tendens lijkt te versnellen als Fortuyn's controversiële uitspraken op steeds meer sympathie binnen de publieke opinie kunnen rekenen. De zo kenmerkende Nederlandse 'politieke correctheid' wordt door hem 'verstikkende deken' genoemd en Fortuyn kan bij zowel zijn voor- als tegenstanders rekenen op flink wat lof voor zijn moed om 'te zeggen waar het op staat'. Deze ontwikkeling, waarbij steeds meer mensen beweren 'te zeggen waar het op staat' krijgt in 2002 een impuls door de eerder genoemde El Mounni affaire.

Ook Fortuyn hamert op de achtergestelde positie van de moslimvrouw, maar verwijst hierbij meer dan Bolkestein naar 'de moslims' als homogene groep. Hij manoeuvreert de vrouwen hierbij steeds nadrukkelijker in de slachtofferrol. Deze rol komt tot halverwege de jaren negentig het sterkst tot uitdrukking in familie gerelateerde identiteiten (moeder, dochter of echtgenote) terwijl deze rol in de jaren erna steeds specifieker gekoppeld wordt aan de religieuze identiteit. In de berichtgeving vanaf 2002 is dan ook een tendens waarneembaar, waarbij 'we' ons in

toenemende mate zorgen maken over de achtergestelde positie van vrouwen binnen de ‘moslimcultuur’. Vrouwelijke moslims worden daarbij veelal gerepresenteerd als slachtoffers van hun eigen religie, waarbij de dominante aanname is dat de Nederlandse regels en normen conflicteren met de traditionele privileges van mannelijke moslims, terwijl moslimvrouwen een *vanzelfsprekend* belang hebben bij integratie. In het discours worden de islamitische waarden steeds vaker diametraal gepositioneerd ten opzichte van de Nederlandse waarden, waarbij de islam in toenemende mate verantwoordelijk wordt gehouden voor maatschappelijke conflicten of controverses.

Een verschijnsel dat vanaf 1992 geleidelijk een steeds grotere invloed heeft op de reflectie van de religieuze identiteit is *labeling*. Daar het in 1992 en 1997 soms nog een functioneel karakter heeft, wordt de *label* moslima vanaf 2002 steeds vaker expliciet door de journalisten en de vrouwen zelf gebruikt. In datzelfde jaar heeft de moslima als veel gebruikte bron de meeste invloed op haar eigen identiteitsconstructie. Hierbij is het overigens opvallend dat uitsluitend moslimvrouwen als bron worden aangehaald die maatschappelijk geaccepteerde meningen verkondigen. Zo is er binnen de oplaaierende ‘hoofddoekjesdiscussie’ in 2002 (feitelijk te zien als een subdiscours) geen ruimte voor wezenlijk afwijkende meningen. In de discussie zijn er tegenstanders van de sluier, die van mening zijn dat die symbool staat voor de onderdrukking van de vrouw, en er zijn voorstanders die vinden dat het dragen van een sluier prima samengaat met de integratie in de Nederlandse samenleving. *Burka’s chadors* en *niquabs* worden door zowel de voor- als tegenstanders als ontoelaatbaar gezien. Hoewel deze vormen van (bijna totale) gezichtsbedekking de meeste media aandacht opeisen, komen de vrouwen in *burka’s*, *chadors* en *niquabs* slechts als actoren voor. Het zijn vrouwen *over* wie iedereen een mening heeft, maar niet zelf als bron in het nieuws komen. Vooral goed geïntegreerde moslima’s worden als bron gebruikt. Zo zijn nationaal bekende en maatschappelijk geslaagde vrouwen als Naïma Azough, Nebahat Albayrak, Fatima Elatik en Khadija Arib (allen politici) zwaar oververtegenwoordigd. Deze vrouwen staan in de berichtgeving steeds model voor de goed geïntegreerde, al dan niet gesluierde, moslimvrouw. De sociale omgeving lijkt de islamitische identiteit kennelijk beter te accepteren als de moslima zich goed heeft aangepast aan de Nederlandse waarden.

De toename van *labeling* houdt in 2002 verband met een toenemende zelfbewustwording van moslimvrouwen. Hierbij lijkt '9/11' een voorname rol te spelen. Zowel in 2002 als in 2007 worden de aanslagen door diverse vrouwen genoemd als een gebeurtenis die de vrouwen bewuster maakte van hun religieuze identiteit. Sommige vrouwen zijn zelfs een hoofddoek gaan dragen na de aanslagen. Uit de artikelen waar '9/11' genoemd wordt, valt niet af te leiden of de aanslagen ook een (direct) polariserend effect hebben gehad op het (binnenlandse) islamdiscours. De onderzoeksresultaten wijzen eerder op een geleidelijke polarisatie, waarop verschillende ontwikkelingen en gebeurtenissen vanaf eind jaren tachtig invloed hebben uitgeoefend. De aanslagen hebben volgens die gedachtegang hoogstens een katalyserend effect op de polarisering gehad en kunnen niet worden beschouwd als de voornaamste oorzaak. Het verder toenemen van het gebruik van het (eendimensionale) conflictframe na 2002 duidt op een verdere polarisering van het discours, waarin religie een meer centrale rol is gaan spelen en waarin politici als Wilders (en in mindere mate Verdonk) qua retoriek nog verder gaan dan Fortuyn. Wellicht is de moordaanslag op Van Gogh in 2004 debet aan deze ontwikkeling. Toch is de moord – in tegenstelling tot '9/11' – in de onderzochte berichtgeving geen significant referentiepunt. Mogelijk heeft de moord op Van Gogh wel te maken met de sterke toename van het nationale nieuws in 2007.

De verschuiving van aandachtspunten, van onderwijs en arbeid begin jaren negentig naar religie in 1997 valt samen met een verandering van de dominante richting in het discours. In de jaren negentig is er een geleidelijke verschuiving waarneembaar van de hegemonie van 'oude' multiculturele denken naar het nieuwe realisme. Deze verschuiving (een ontwikkeling die feitelijk nog gaande is) gaat gepaard met een koppeling van de slachtofferrol van de moslimvrouw aan de islam. *Topics* als polygamie, besnijdenis en eerwraak doen hun intrede, waarbij slachtoffers van besnijdenis vaak (echter niet altijd) slachtoffers van achterhaalde religieuze gebruiken worden genoemd, terwijl de culturele en historische wortels en achtergronden van dergelijke 'gebruiken' vaak onderbelicht blijven. Voor eerwraak geldt hetzelfde, waarbij moet worden opgemerkt dat berichtgeving over eerwraak in *de Volkskrant* en *Trouw* vaker wordt gekoppeld aan cultuur en in *De Telegraaf* vaker aan religie.

Daarnaast worden ook de conflicterende familiale verhoudingen vanaf 2002 steeds meer in een religieuze context geplaatst. Niet langer is de conservatieve vader verantwoordelijk voor het uithuwelijken van zijn dochter, maar krijgt de islam daarvan de schuld. Huiselijk geweld tegen

vrouwen wordt niet langer in verband gebracht met sociaal maatschappelijke (en sociaal psychische) problemen, maar met de islam. Naast deze simplificering is in dezelfde periode ook een sterke generalisering van problemen waarneembaar, waarbij problemen worden veralgemeniseerd. In de berichtgeving zijn *topics* als huiselijk geweld, uithuwelijking en eerwraak niet langer zaken die voorkomen bij afzonderlijke gezinnen, maar binnen ‘de islamitische gemeenschap’.

Ook de media kunnen soms een grote rol spelen in het generaliseren van incidenten. In 1997 is er veel media aandacht voor een vrouw die een kort geding aanspant tegen de auteurs van het boek *En de Goden verhuisden mee*. De vrouw heeft middels een interview meegewerkt aan het boek, maar tracht publicatie te voorkomen omdat het boek ‘een vertekend en stereotiep beeld van de islam zou geven’ (*de Volkskrant*, 19 maart 1997). Volgens *de Volkskrant* zijn ‘bedreigingen uit islamitische hoek’ de voornaamste redenen om publicatie van het boek te laten verbieden, terwijl uit een artikel in *Trouw* blijkt dat de vrouw het kort geding heeft aangespannen vanwege enkele zeer persoonlijke passages over haar broer die onjuist zijn weergegeven (*Trouw*, 19 maart 1997).⁵ De bedreigingen blijken achteraf van familieleden te komen, terwijl *de Volkskrant* suggereerde dat de bedreigingen uit ‘islamitische hoek’ zouden komen, omdat de vrouw kritiek uitte op de islam. Het conflict toont aan dat het incident – feitelijk binnen de familie - werd uitvergroot en ten onrechte werd weerlegd naar de gehele islamitische gemeenschap.

De internationale berichtgeving wordt vanaf 1997 overheerst door artikelen over extreme religieuze strafmaatregelen tegen moslimvrouwen (Irak, Afghanistan, Nigeria, Pakistan) waarbij de nieuwswaardigheid van dergelijke berichten volgens de zeven maatstaven van Campbell vaak gering is. Ze gaan in veel gevallen over individuele extremiteiten en worden – hoe wreed de berichten soms ook zijn - zelden in een bredere maatschappelijke context geplaatst. Toch kan het effect van dergelijke berichten groot zijn. Moslims in Nederland worden namelijk steeds gedwongen expliciet afstand te nemen van dergelijke extremiteiten om te laten zien dat ‘zij’ zo niet zijn. Ook de internationale berichtgeving speelt zo een grote rol bij het vergroten van de ‘wij-zij’ tegenstellingen. Omdat de internationale berichtgeving in de identiteitsprofielen al voldoende aan bod is gekomen, zal de relatie internationale berichtgeving en religie niet verder inhoudelijk worden uitgewerkt.

⁵ Het artikel in *Trouw* is het enige artikel waarin de vrouw zelf wordt geïnterviewd. In *de Volkskrant* komen alleen derden als bron aan het woord.

De belangrijkste conclusie die uit deze beperkte inhoudsanalyse over het domein religie kan worden getrokken is dat de positionering van de vrouw als slachtoffer van haar eigen religie een nauwe samenhang vertoont met het toenemende gebruik van een eendimensionaal conflictframe, waarin de islam als exclusieve oorzaak van het conflict wordt gezien. De beschreven identiteitsconstructies zijn hierbij steeds meer een functioneel instrument (of argument) in het islamdiscours, waarbinnen het nieuw realisme de laatste jaren het meest dominant is en het 'oude' multiculturalisme er steeds minder in slaagt om sociaal-economische of basale oorzaken van problemen op de agenda te zetten. Daar in de berichtgeving in 1992 en 1997 nog serieuze aandacht was voor onderwerpen als onderwijs en arbeid, neemt vanaf 2002 het domein religie een alles overheersende plaats in. De discussie over de 'achtergestelde moslimvrouw' lijkt in 2007 zelfs te zijn verzand in een gesimplificeerde 'welles-nietes' discussie over de vraag of de islam nu verantwoordelijk voor is voor het achterstellen van de vrouw of niet. Generalisering en het gebruik van het conflictframe in relatie tot de religieuze identiteit, lijken binnen het discours dus belangrijke *voorwaarden* te zijn om vrouwen als slachtoffer van hun eigen religie te kunnen reflecteren. De slachtofferpositie wordt binnen het islamdiscours vooral gebruikt om de superioriteit van de westerse of Nederlandse waarden en de inferioriteit van de islamitische waarden te benadrukken. Het toenemende gebruik van het eendimensionale conflictframe hangt daarom nauw samen met de opkomst en het idioom van het nieuwe realisme, dat in zijn retoriek veelvuldig gebruikt maakt van de slachtofferrol van de moslimvrouw.

Hoofdstuk 7

Conclusie

§ 7.1 Conclusie

In de kwantitatieve analyse stond de vraag centraal *hoe* en op *welke* manieren identiteiten in de onderzochte dagbladen werden geconstrueerd. De (deel-)conclusie legde causale verbanden bloot tussen de verschillende identiteitsconstructies en processen van framing. De inhoudsanalyse bleek als aanvulling op deze kwantitatieve analyse een geschikt instrument om de *richting* van de causaliteit te duiden. Hierbij stond vooral het dominante perspectief binnen het islamdiscours, in relatie tot de islamitische identiteit, centraal. Omdat de hoofdvraag en subvragen in de deelconclusies hiermee voor een belangrijk gedeelte zijn beantwoord, worden de identiteitsconstructies in deze slotconclusie in een breder theoretisch perspectief geplaatst, waarbij gebruik wordt gemaakt van begrippen en inzichten uit het theoretische kader. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte paragraaf waarin aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek.

Uit mijn onderzoek blijkt dat de religieuze identiteit veruit de belangrijkste plaats inneemt binnen de identiteitsconstructies van moslimvrouwen. De reflectie van deze islamitische identiteit vindt vooral plaats vanuit het conflictframe, een ontwikkeling waarbij de opkomst van het nieuw realisme een belangrijke rol heeft gespeeld. De nadrukkelijke positionering van de vrouw in de slachtofferrol, vooral in relatie tot de religieuze identiteit en sociale identiteiten als moeder, dochter en echtgenote, heeft binnen het islamdiscours hoofdzakelijk een functioneel karakter gekregen, waarbij deze identiteiten in feite als instrumenten of argumenten worden gebruikt binnen het (nationale) islamdiscours. De dominante richting wordt de laatste jaren namelijk sterk beïnvloed door het idioom van het nieuw realisme, een idioom waarin de superioriteit van de westerse of Nederlandse waarden diametraal wordt gepositioneerd tegenover de inferioriteit van de islamitische waarden. Niet alleen het traditionele *orientalism* ligt hieraan ten grondslag. Sinds de Rushdie affaire is het vertrouwen in de ‘vanzelfsprekende’ assimilerende werking van de westerse en liberale waarden onder serieuze druk komen te staan. Deze ‘vertrouwensdeuk’ is een mogelijke verklaring voor de sterk toegenomen behoefte om de ‘eigen’ Nederlandse identiteit sterker te benadrukken en op een positieve manier te evalueren. Deze

tendens komt het sterkst tot uitdrukking in de pleidooien van nieuw realisten als Bolkestein, Fortuyn, Scheffer, Wilders en Verdonk, die allen op hun eigen manier steeds weer pleiten voor meer aandacht voor typisch Nederlandse identiteitsaspecten als taal, geschiedenis en cultuur. Deze toegenomen behoefte aan het sterker benadrukken en positief evalueren van de ‘eigen’ (westerse of Nederlandse) identiteit is wat binnen de sociale identiteitstheorie van Tajfel *positive group distinctiveness* wordt genoemd. Deze theorie beschrijft een ‘natuurlijke neiging’ waarin (negatieve) kenmerken van de andere cultuur worden gebruikt om de eigen culturele identiteit op een positieve manier te kunnen evalueren. Vanuit deze sociaal-psychologische gedachtegang hebben identiteitsconstructies van moslimvrouwen in de media dus feitelijk een positieve evaluatie van de eigen identiteit tot doel.

De (narratieve) constructie van identiteiten van moslimvrouwen is vanaf begin jaren negentig inzet geweest van een soms heftige richtingenstrijd binnen het islamdiscours, waarbij het ‘oude’ multiculturalisme en nieuw realisme de twee belangrijkste concurrerende richtingen vormen. In deze richtingenstrijd maakt het nieuw realisme overwegend gebruik van het eendimensionale conflictframe, terwijl het multiculturalisme zich vooral bedient van het emancipatieframe. Beide frames geven geconstrueerde realiteiten weer die een tegenstelling suggereren, maar allebei zijn gemodelleerd naar het ideaalbeeld van een westers georiënteerd sociaal-liberalisme. Zo wordt het begrip emancipatie in relatie tot moslimvrouwen vaak gelijk gesteld aan succesvolle integratie of assimilatie, waarbij moslimvrouwen een vanzelfsprekend belang lijken te hebben bij hun integratie en (westerse notie van) emancipatie. Beide frames liggen vanuit dit perspectief gezien in het ideologische *verlengde* van elkaar: de nieuw realisten reflecteren de moslimvrouw overwegend als slachtoffer van de eigen religie, terwijl het multiculturalisme sterk gericht is op het sociaal-maatschappelijk ‘vooruit helpen’ van de vrouwen. Deze ideële doelstelling, die eveneens een achterstandspositie impliceert, is echter gebaseerd op typisch westerse noties van emancipatie en lijkt in de berichtgeving niet goed aan te sluiten op de ‘feitelijke’ belevingswereld van veel Nederlandse moslimvrouwen. De gereflecteerde identiteiten weerspiegelen hierbij ideaaltypische constructies, waarbij moslima’s of als ‘maatschappelijk geslaagd en goed geïntegreerd’ worden gereflecteerd (emancipatieframe) of als ‘onderdrukt en afhankelijk’ (conflictframe) waarbij de grote middengroep – de ‘doorsnee moslima’ – nauwelijks een rol speelt bij de constructie van identiteiten.

De tendens dat in de mediaberichtgeving succesvolle en goed geïntegreerde moslima's worden gepositioneerd tegenover onderdrukte en afhankelijke moslima's is daarnaast voor een belangrijk deel inherent aan de selectiecriteria van de media, waarvan de *newsvalues* een ideaal vehikel lijken te zijn voor de polariserende richtingsstrijd binnen het islamdiscours. Deze strijd speelt zich – misschien met uitzondering van het onderzoeksjaar 2002 – geheel af buiten de invloedssfeer van de 'doorsnee moslima' om, die tussen al het politieke en ideologische geweld geen invloed kan uitoefenen op haar eigen identiteitsconstructie(s). Polariserende en de spreekwoordelijke 'uitzonderingen op de regel' hebben volgens de selectiecriteria over het algemeen een grotere nieuwsaarde dan alledaagse onderwerpen zoals gezondheid, mode, vrijetijdsbesteding, sport en vriendschap. De geringe aandacht voor deze identiteitsaspecten zijn indicatoren dat de identiteitsconstructies van moslimvrouwen inderdaad ver af staan van de alledaagse belevingswereld van deze vrouwen.

Het polariserende en confronterende idioom van het nieuw realisme, als dominante richting binnen het islamdiscours, lijkt in combinatie met de specifieke selectiecriteria van de media een elkaar versterkende werking te hebben. De voortdurende 'politisering' van de identiteitsconstructies, waarbij de onverenigbaarheid van de islam met de westerse of Nederlandse waarden centraal staat, wordt versterkt door de eerder beschreven selectiecriteria binnen de journalistiek (Cambell, 2002, p. 117 – 120). Vooral de focus op het *conflict* als *newsvalue* kan er toe leiden dat nieuwsmedia meer aandacht besteden aan *topics* waarin dit conflict centraal wordt gesteld. Met andere woorden: binnen de journalistieke selectiecriteria heeft een advocate die plots in *burka* op haar werk verschijnt (conflict) meer nieuwsaarde, dan een vrouw met hoofddoek die *cum laude* afstudeert op een internationaal recht (emancipatie).

De journalistiek als paradigma vormt binnen deze gedachtegang een ideaal kanaal, vanuit waar de gepolitiseerde identiteiten van de moslima's worden gedistribueerd (*social distribution*, Hannerz). Deze wisselwerking heeft een voortdurende 'politisering' van de identiteitsconstructies tot gevolg, waarbij vooral genderaspecten van identiteit worden gerelateerd aan een specifiek religieuze invulling of aan de stereotype sekserol van moeder, dochter of echtgenote. Het door de media geobjectiveerde beeld van deze stereotiepe identiteitsconstructies kan vanuit het perspectief van de moslimvrouw leiden tot een vergroting van de subjectief ervaren discrepantie tussen de persoonsidentiteit en de door de media gereflecteerde (sociale) identiteit.

Dit kan tot vervreemding bij de (Nederlandse) moslimvrouwen leiden, omdat zij in toenemende mate worden geconfronteerd met identiteitsconstructies waarin zij zichzelf niet herkennen. Anderzijds kunnen deze gepolitiseerde stereotiepe identiteitsconstructies door de andere lezers als ‘werkelijk’ worden beschouwd en zelfs als (collectief gedeelde) referentiekaders gaan fungeren.

De toenemende dominantie van de nieuw realisten binnen het islamdiscours heeft de afgelopen jaren geleid tot fundamenteel veranderende sociale begrippenkaders en speelt een rol bij de beïnvloeding van de attitudes ten opzichte van moslimvrouwen. Het veelvuldige gebruik van het conflictframe in alle drie de onderzochte dagbladen kan de perceptie van het publiek beïnvloeden doordat mensen deze dominante ‘betekenis’ gaan prevaleren boven alternatieve betekenissen. Binnen de rituele visie op communicatie via mediakanalen (re-)construeren media groepsverbanden, waarbinnen mensen worden in- en uitgesloten van bepaalde collectiviteiten. Moslimvrouwen worden ‘ingesloten’ als zij zich gedragen als goed geïntegreerde Nederlanders, maar worden ‘uitgesloten’ als zij zich afwijkend van de dominante cultuur gedragen. Hierbij is het opvallend dat de ‘ingesloten’ groep wél veelvuldig als bron wordt gebruikt, terwijl de ‘uitgesloten’ groep als geraadpleegde bron nauwelijks tot geen directe invloed kan uitoefenen op de identiteitsconstructies. De identiteiten van de ‘ingesloten’ groep worden hierbij op een manier gerepresenteerd waarmee de Nederlandse lezer zich makkelijk kan identificeren, terwijl de ‘uitgesloten’ groep duidelijk als *the other* wordt gerepresenteerd. Deze dichotomisering creëert nieuwe sociale indelingen van gereflecteerde identiteiten. Deze indelingen zijn functioneel en scheppen orde in een veranderende sociale omgeving, waardoor deze beheersbaar, controleerbaar en overzichtelijk wordt (Verkuyten).

De exponentiële toename van de aandacht voor de religieuze identiteit, in combinatie met het toegenomen gebruik van het conflictframe, waarin de islam als *exclusieve* oorzaak van verschillende sociaal-maatschappelijke problemen en conflicten wordt gezien, heeft tot gevolg dat de islam in toenemende mate als een zichzelf verklarend systeem wordt beschouwd (Tennekes). Dit leidt ertoe dat ‘de moslimvrouwen’ steeds meer als een homogene religieuze groep worden gerepresenteerd, waarbij er geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de vele verschillende identiteitskenmerken. Dit heeft onder meer tot gevolg dat er steeds minder aandacht wordt besteed aan de dynamische interacties tussen verschillende identiteitscategorieën. De wijze waarop gender of opleidingsniveau – bijvoorbeeld – een andere kleur kunnen geven

aan de invulling van de etnische of religieuze identiteit, en *vice versa*, komt *nergens* in de onderzochte berichtgeving aan bod. De identiteitsconstructies vertonen daardoor een toenemend gebrek aan gelaagdheid en worden zeer homogeen en eendimensionaal gereflecteerd. Samengevat zien we dat reflecties van identiteitsconstructies in dit bredere theoretische kader ideaaltypisch, gepolitiseerd en homogeen zijn. De rol van de media bij de distributie van deze constructies is groot. De media zijn in de eerste plaats *mediator of distant events into everyday consciousness* (Giddens) en belangrijk bij de reproductie van geldende culturele opvattingen en constructie van sociale relaties: *'mediated social situations construct new communicities and differences between preconstituted forms of experience'* (Giddens, 1991, p.84). De veelvuldig in de media gereflecteerde homogene identiteitsconstructies leiden tot een eenzijdige en monotone berichtgeving in alle drie de onderzochte dagbladen, waarin steeds dezelfde identiteitsconstructies worden gereproduceerd en waarbij de superioriteit van de westerse waarden ten opzichte van de islam keer op keer wordt bevestigd.

Vanuit dit perspectief gezien, lijken het gebezigde taalgebruik en de rol van de media binnen het islamdiscours, in relatie tot de beschreven identiteitsconstructies, inderdaad op het gemeenschappelijke ritueel dat Carey beschrijft. Een kerkdienst, waarin niet iets nieuws wordt geleerd, maar waarin steeds weer een specifiek wereldbeeld wordt geschetst en bevestigd. Met de media in de rol van het kandel vanuit waar politici, journalisten, opiniemakers en andere sleutelfiguren in het discours dagelijkse gebeden reproduceren met als primaire doel de eigen parochie, gemeenschap of sociale cohesie in stand houden.

'A ritual view of communication is directed not toward the extension of messages in space but toward the maintenance of society in time'

James Carey

§ 7.2 Discussie en aanbevelingen

Hoewel de gekozen methode, een combinatie van een kwantitatieve en kwalitatieve analyse een zeer effectief instrument is gebleken om identiteitsconstructies in relatie tot processen van framing te onderzoeken, blijkt de methode eveneens een enorme dosis aan informatie op te leveren, die feitelijk te veel is om in een masterthesis te analyseren. Zo zijn in mijn onderzoek de domeinen etniciteit, huwelijk, arbeid en onderwijs inhoudelijk onderbelicht gebleven, ondanks de zeer interessante en complexe causale verbanden, die de kwantitatieve analyse opleverde. Wellicht hadden aanvullende inhoudsanalyses de slotconclusie in een genuanceerder of gevarieerder perspectief kunnen plaatsen. Maar het voordeel van de gebruikte methode is dat mijn onderzoek feitelijk nooit af is: zo bracht de analyse opmerkelijke ontwikkelingen aan het licht, die nieuwe vragen oproepen. Zoals de rol van de moord op Theo van Gogh. Die is in de onderzochte jaren weinig aan bod gekomen, terwijl het denkbaar is dat deze moord een grote rol heeft gespeeld in de opmerkelijke verschillen in identiteitsconstructies tussen 2002 en 2007. Door via dezelfde methode een analyse uit te voeren van een extra onderzoeksjaar is ook op deze vraag een mogelijk antwoord te vinden, waarbij de uitbreiding van mijn onderzoek met een extra jaar, kan worden gezien als een verbetering van het huidige onderzoek.

Ook de enorme toename van het nationale nieuws na 2002 is opmerkelijk te noemen. Echter is op basis van het huidige onderzoek niet vast te stellen of hier sprake is van een toevalstreffer of een structurele trend of ontwikkeling. Deze vraag zou, in relatie tot de berichtgeving over de islam, eveneens onderzocht kunnen worden in een vervolgonderzoek. Ook de vele *mediahypes* die de berichtgeving over de islam kenmerken, kunnen interessante onderzoeken opleveren. Hierbij springt de *mediahype* rond Wilders' film *Fitna* er natuurlijk boven uit, omdat de *hype* hier de actuele gebeurtenis vooruitsnelde. Volgens mij is de media (en morele) hysterie rond de film, nog voordat die is uitgezonden, een unieke gebeurtenis in het mondiale medialandschap. Een onderzoek naar deze *mediahype* zou internationaal grote relevantie hebben en Nederlands mediaonderzoek in internationaal opzicht mogelijk positief kunnen stimuleren. Want wie de internationale berichtgeving over Nederland een beetje volgt, weet dat de media zich er over verbazen hoe snel Nederland van 'multicultureel en tolerant gidsland' is afgegleden naar een 'islamofobe' samenleving. Ik hoop dat degene die mijn thesis gelezen heeft nu weet dat ook 'islamofob' een vertekende stereotypering is en dat het afglijden naar een dergelijke conditie in werkelijkheid niet zo snel ging en zeker niet zo opmerkelijk is als soms wordt gesuggereerd.

7. Literatuur en bronnen

Bink, Susan en d'Haenens, Leen. *Islam in de Nederlandse media: Focus op het Algemeen Dagblad*. In: Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, Jaargang 34, 2006 nr. 4, p. 351 - 366.

Blok, Stef (voorzitter). 2004. *Bruggen Bouwen*. Eindrapport Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid. Den Haag: SDU Uitgevers.

Bovenkerk, F. 1978. *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom.

Bowen, John, R. 2007. *Why the French don't like headscarves. Islam, the State and Public Space*. New Jersey: Princeton University Press.

Bruin, Joost de. 2005. *Multicultureel drama? Populair Nederlands televisiedrama, jeugd en etniciteit*. Amsterdam: Otto Cramwinkel.

Campbell, Vincent. 2004. *Information Age Journalism. Journalism in an international context*. Londen: Arnold.

Carey, J. W. 1989. *Communication as Culture, Essay's on Media and Society*. New York: Routledge.

Deuze, Mark, 2000. *Multiculturaliteit en journalistiek in Nederland*. Rede, uitgesproken op het congres Journalistieke Cultuur in de Twintigste Eeuw in Amsterdam op 28 juni 2000. Tekst te vinden via de kennisbank op www.miramedia.nl. Geraadpleegd op 21 oktober 2007.

Douwes, D. Boender, W. Koning, M. de, 2005. *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*. Amsterdam: Salomé.

Eijl, Corrie van. 2006. *Migranten in Nederland.nl. Verslag vooronderzoek website migratiegeschiedenis*. Amsterdam: VSB Fonds en Gemeente Amsterdam.

Farrar, Margaret E. 'Foucault, Michel (1926–1984).' In: Blackwell Encyclopedia of Sociology. Blackwell Publishing, 2007. Blackwell Reference Online, geraadpleegd op 7 oktober 2007.

Figee, E. Kramer, P. Van Maarsseveen, R. en Van der Maas, T. 2005. *Terrorisme in Nederland. Een analyse van de dreiging*. Nijmegen: Adr. Heinen uitgevers.

Focuz Etnomarketing, 2007. Persbericht over onderzoek naar allochtone kijkers van televisienieuws. Tekst te vinden op www.foquz.nl. Geraadpleegd op 21 oktober 2007.

Gauntlett, D. 2002. *Media, Gender and Identity. An introduction*. New York: Routledge.

Gerbner, G. *Mass media discourse: Message system analysis as a component of Cultural Indicators*. In: Dijk, T. van. 1985. *Discourse and communication: New approaches to the analysis of mass media discourse and communication*. New York: De Gruyter.

Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and society in the Late Modern Age*. Chicago: Stanford University Press

Ginjaar-Maas, N. J. (voorzitter). 1995. *Eenheid en verscheidenheid: op zoek naar de balans. Beschouwingen over immigratie- en integratiebeleid*. Kaderadvies van de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid. Amsterdam: Het Spinhuis.

Goethals, M. 1996. *Tolerantie getolereerd? Islamitische en Westerse opvattingen*. In: Tegenspraak, cahier 16, p. 149 - 163. Gent: Mys en Breesch.

Groeneveld, S. en Weijers-Martens, Y. 2003. *Minderheden in Beeld*. Rotterdam: Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) Erasmus Universiteit.

Hannerz, Ulf. 1992. *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.

Hanoufli, Ragma el ea, 2004. *Moslimvrouwen na Van Gogh*. In: digitale nieuwsbrief E-Quality Matters: jaargang 6, nr. 8.

Jaarrapportage Stichting Nationaal Onderzoek Multimedia. Samenvatting en persbericht te vinden op www.nommedia.nl Geraadpleegd op 19 december 2007.

Joseph, Suad, 2002. *Gender and Citizenship in the Arab World*. Gebundelde rede, uitgesproken op het Mediterranean Development Forum in Amman op 8 april 2002. Uitgave: University of California, Berkely.

Lange, Mariëlle de, en d'Haenens, Leen. 2002. *Het Beeld van asielzoekers in Nederlandse regionale kranten*. In: Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, jaargang 30, nr. 2. p. 77 - 94.

Lederach, J.P. 1995. *Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures*. New York: Syracuse University Press.

Leurdijk, A. 1999. *Televisiejournalistiek over de Multiculturele samenleving*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Lowery, Shearon A. en De Fleur, Melvin L. 1988. *Milestones in Mass Communication Research. Media effects*. New York: Longman (tweede druk).

Lutz, H. *The myth of the 'Other'. Western representation and images of migrant women of so called 'Islamic background'*. In: International Review of Sociology, 1991, vol.2, p. 121-137.

Lynch, Marc. 2006. *Voices of the new Arab public: Iraq. Al-Jazeera, and Middle East politics today*.

Mamdani, Mahmood. 2004. *Good Muslim, Bad Muslim. America, the Cold War and the Roots of Terror*. Nottingham: Three Leaves Press.

Meertens, R. W. en Grumbkow, J. von (red.). 1988. *Sociale psychologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Melouki, Cadat (red.) 2006. *How about a nice Cup of Shut the Fuck up. Think before you say something stupid*. In: Jaarverslag Meldpunt Discriminatie Internet. Amsterdam: Stichting Magneta.

Mernissi, Fatima. 1991. *Woman and Islam. An Historical and Theological Enquiry*. Oxford: Basil Blackwell.

Mooren, A. van der. 2001. *'Wat een meisje weten moet' Een studie naar Yes en haar lezeressen*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.

Morée, M. 1992. *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt': Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: Jan van Arkel. Proefschrift Rijksuniversiteit te Leiden.

Nabben, Ton, Korf, Dirk, Yesilgöz, Berfin. 2006. *Van Allah tot Prada. Identiteit, leeftijd en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken*. Rotterdam: Uitgeverij Ger Guijs.

Nasr, Abu Zayd. 2006. *Reformation of Islamic Thought. A Critical Historical Analysis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Odé, Arend. 2002. *Ethnic-cultural and socio-economic integration in the Netherlands. A comparative studie of Mediterranean and Caribbean minority groups*. Uitgave van Institute for Sociological and Economic Research (ISEO). Assen: Van Gorcum.

Phalet, Karen en Wal, Jessica ter. 2004. *Moslim in Nederland. De publieke discussie over de islam in Nederland: een analyse van artikelen in de Volkskrant 1998 - 2002*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Prins, Baukje. 2002. *Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme*. In: Migrantenstudies. Tijdschrift voor Migratie- en Etnische Studies. Utrecht: Bohn Stafleu Van Loghum, p. 241 -254.

Prins, Baukje. 2004. *Voorbij de Onschuld. Het debat over de Multiculturele Samenleving*. Amsterdam; Van Genneep.

Poole, E. 2002. *Reporting Islam. Media representations of British Muslims*. New York: I.B. Taurus Publishers

Poole, E en Richardson, John E. 2006. *Muslims and the news media*. London: IB Taurus Publishers.

Portegijs, W. Hermans, B. Lalta, V. 2006. *Emancipatiemonitor 2006. Veranderingen in leefsituatie en levensloop*. Den Haag: SCP en CBS.

Rath, J. & T. Sunier. 1994. *Angst voor de islam in Nederland?* In: W. Bot, M. van der Linden & R. Went (red.). *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*. Utrecht: Stichting Toestanden, p. 53-62.

Richardson, J. E. 2007. *Analysing Newspapers. An Approach from critical discourse analysis*. New York: Palgrave Macmillan.

Roald, A. E. 2001. *Woman in islam. The Western experience*. New York: Routledge.

Sens, A. (2004). *Resultaten enquête vrouwentijdschriften*. In opdracht van het Permuseum.[WWW-document]. URL:
<http://www.vrouwentijdschriften.nl/pdf/Enquete%20PDF.pdf>

Semetko, H. A. en Valkenburg, P. M. 2000. *Framing European politics: A content analysis of press and television news*. In: Journal of Communications, jaargang 50, nr. 2, p. 93 - 109.

Sterk, Garjan (redactie). 2000. *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving*. Uitgave van de werkgroep Migranten en de Media (NVJ).

Sterk, Garjan en Balgobind, Sharita. 2005. *Kijkerpanel Nederlands televisiedrama 2004*. Utrecht: Mira Media. Volledige onderzoek eveneens te vinden op www.miramedia.nl.

Sunier, T, J. Rath en A. Meyer. 1997. *Islam in the Netherlands: the establishment of islamic institutions in a de-pillarizing society*. In: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie / Journal of Economic and Social Geography.
vol. 88 (4), p. 389-395.

Sunier, T. 1999. *Muslim Migrants, Muslim Citizens, Islam and Dutch Society*. In: The Netherlands Journal of Social Sciences, vol. 35, no. 1, p. 69 - 82.

Tennekes, J. 1990. *De Onbekende Dimensie: Over Cultuur, Cultuurverschillen en Macht*. Apeldoorn: Uitgeverij Maklu.

Tennekes, J., 1995. Identiteit: een sociaal-wetenschappelijke beschouwing. In: D.J.B. Brasik (red.), *De mens die je bent: over identiteit*. Kampen: Kok Agora, p. 37-47.

Tennekes, J., 2004. *Islam in Nederland: een antropologisch onderzoeksprogramma*. In: Tijdschrift Acta Academia. Amsterdam, p. 1 - 24.

TMG. 2007. *2007 semi-annual report*. Amsterdam: Telegraaf Media Groep N.V.

- Tucker, Kenneth H. 1998. *Anthony Giddens and modern social theory*. London: Sage Publications.
- Vasterman, P. 2004. *Mediahype*. Amsterdam: Aksant.
- Vergeer, Maurice. 2000. *Een gekleurde blik. De relatie tussen blootstelling aan de media en opvattingen over etnische minderheden*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Verhofstadt, Dirk. 2006. *De Derde Feministische Golf*. Antwerpen: Houtekiet.
- Verkuyten, Maykel. 1988. *Zelfbeleving en identiteit van jongeren uit etnische minderheden*. Arnhem: Gouda Quint BV.
- Verloo, M. 1992. *Macht en gender in sociale bewegingen: Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*. Amsterdam: SUA. Proefschrift: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vos, Chris. 2004. *Bewegend verleden. Inleiding in de analyse van films en televisieprogramma's*. Amsterdam: Boom.
- Weick, K. 1995. *Sensemaking in Organizations*. Thousand Oaks, C.A: Sage.
- Wentholt, R. (red.), Van Emmerik-Levelt, H. and Teulings, A.W.M. 1967. *Buitenlandse arbeiders in Nederland, een veelzijdige benadering van een complex probleem*, Leiden: Spruyt .
- Witte, R. 1996. *Racist Violence and the State: A Comparative Analysis of Britain, France and the Netherlands*. London: Longman.
- Witte, R. Brassé, P. Schram, K. 2005. *Moskeebrand in Helden. Evaluatie van de aanpak en lessen voor de toekomst*. Utrecht: Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.
- Zoonen, Liesbeth van. 2004. *Media, Cultuur en Burgerschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Zwart, Wendy van der. 2007. Notitie behorende bij het onderzoek *'Identiteitsvorming in een veranderende samenleving'*. Hilversum: Hiteq, centrum voor media en innovatie.

Krantenartikelen

Ayadi, Malika, el. *'Uitspraken imam vallen onder godsdienstvrijheid'*. In: *Trouw*, 9 april 2002.

Blokker, Bas. *'Extra surveillance bij Moskee'*. In: *NRC Handelsblad*, 27 januari 1992.

Buruma, Iam. *'Iam Buruma over Nederland na Theo van Gogh.'* In: *De Standaard*, 17 november 2006

Dijkstra, Annelieke. *'Verdonk wil discussie over de hoofddoek'*. In: *Algemeen Dagblad*, 8 maart 2004.

Gelder, Xandra. *'Het feminisme bloeit waanzinnig, in Overijssel'*. In: *de Volkskrant*, 8 maart 2001.

Lagas, Teun. *'Wilders tart zelf de rechtsstaat met koranverbod'*. In: *Trouw*, 9 augustus 2007.

Muller, Henk. *'Moslims eisen verbod van 'beledigend' boekje'*. In: *de Volkskrant*, 19 maart 1997.

Neurink, Judit. *'De wet en uitleg van de man'*. In: *Trouw*, 30 december 2002.

Nicolasen, L. *'Een zaal vol moslima's is 'kippenhok' vol ergernissen'*. In: *de Volkskrant*, 4 februari 2003.

Pekelder, Willem. *'Een hoofddoek past goed in het Nederlandse gelijkheidsdenken'*. In: *Trouw*, 8 mei 2007.

Pinedo, Daniëlle. *'Koran à la moslima'*. In: *NRC Handelsblad*, 17 december 1998.

Ramesar, Perdiep. *'Een omgebouwde man neem ik wellicht wel aan'*. In: *Trouw*, 31 augustus 2007.

Redactie. *'Moslimvrouwen mogen op werk hoofddoekje dragen'*. In: *de Volkskrant*, 9 augustus 1995.

Redactie. *'Moslimvrouwen verlaten Nederlandse moslimraad'*. In: *Trouw*, 4 september 1997.

Redactie. *'Feminisme en hoofddoek kunnen best samengaan'*. In: *NRC Handelsblad*, 8 maart 2001.

Redactie. *'Foto's, vliegers, vrouwengezichten, dans en muziek zijn uit den boze.'* In: *Trouw*, 6 maart 1997.

Redactie. *'Imam biedt homo's zijn excuses aan'*. In: *NRC Handelsblad*, 15 mei 2001.

Redactie. *'Imam vrijgesproken'*. In: *NRC Handelsblad*, 8 april 2002.

Redactie. *'Geest van Fortuyn is overal'*. In: *Trouw*, 16 mei 2002.

Redactie. *'Liever krenge dan schatje'*. In: *De Telegraaf*, 24 december 2004.

Redactie. *'Marokkaanse spant geding aan tegen Tropeninstituut'*. In: *Trouw*, 19 maart 1997.

Smith, Graig, s. *'Dutch Muslim School bombed; link to killing suspected'*. In: *New York Times*, 9 november 2004.

Sorgdrager, Kees. *'Janmaat deed zijn werk'*. In: *de Volkskrant*, 17 oktober 2007.

Tahar Ben Jalloun. *'Kom niet aan mijn land Marokko'*. In: *NRC Handelsblad*, 14 april 2007.

Thomas, Henk. *'Oorlog?'* In: *de Volkskrant*, 19 september 2001.

Veen, Rita van. *'U mag er niet in want de moslimvrouwen gaan over een kwartier zwemmen'*. *Trouw*, 9 april 1993

Velde, K. van der. *Hoofdluizen houden van hoofddoekjes*. In: *Trouw*, 15 december 1993.

Verslaggever. *Brandbommen bij moskee in Amersfoort*. In: *NRC Handelsblad*, 25 januari 1992.

Verslaggever. *Nieuwe vereniging behartigt belangen van moslimvrouwen*. In: *de Volkskrant*, 7 oktober 1996.

Wansink, Hans. *Fortuyns Kruistocht*. In: *de Volkskrant*, 22 december 2001.

Wansink, Hans. *Hirsi Ali ook in VS bedreigd door moslims*. In: *de Volkskrant*, 27 maart 2007.

Zijden, J. van der. *Afwijzen van mannelijke artsen door moslima's middeleeuws: 'het loopt de spuigaten uit'*. In: *De Telegraaf*, 27 juli 2007.

Documentaires

Andere Tijden. *De Rushdie-affaire in Nederland*. VPRO en NPS-productie. Uitgezonden op 23 november 2004, Nederland 2. Duur: 30 minuten.

